
Миша Ракоција
(Завод за заштиту споменика културе Ниш)

ЦРКВА Св. ЈОВАНА ИЗНАД ГОРЊЕГ МАТЕЈЕВЦА И ЊЕНА АРХАИЧНА ТРИКОНХАЛНА ОСНОВА

(У спомен академику проф. др Слободану Ђурчићу)

Редак облик триконхалне основе цркве Св. Јована, од значаја је за сагледавање генезе, развоја и простирања овог најједноставнијег триконхалног архитектонског облика у чему палеовизантијска архитектура и охридско градитељско наслеђе заузимају значајно место. Овакав тип једноставне триконхалне основе различито се назива у стручној литератури, док се у недостатку других података неретко датује и сврстава по аутоматизму. То захтева исцрпну анализу, јасно типско разврставање и термилошку уједначеност овог ретког триконхалног облика. Намера је да се из групе различитих триконхоса јасно издвоји најстарији и најједноставнији тип, са жељом да се видљиве нејасноће у науци умање. Жеља је да се уклони типска недоследност и ублажи честа недоумица око датовања архаичне триконхалне основе са којом се борио и аутор ових редова. Тролисна основа цркве Св. Јована, добар су повод за овај наш напор. (сл. 1)

Место и историја

Манастир Св. Јована налази се северно од села Горњи Матејевац код Ниша. Манастирски комплекс чине црква посвећена Св. Јовану и конак већих размера новијег датума.¹ Турски попис из 1498. године открива његово постојање, али је манастир ненасељен. Пуст је и 1516. и 1564. године.² Три деценије доцније, из записа на маргини књиге која је доспела

¹ М. Ракоција, *Манастир Св. Јована изнад села Горњи Матејевац код Ниша*, Гласник друштва конзерватора Србије 18, (Београд 1994), 117-121; Исти, *Манастири и цркве града Ниша*, Ниш 1998, 67-70; Исти, *Културна ризница Ниша*, Ниш 2001, 77/8; Исти, *Манастири и цркве јужне и источне Србије*, Ниш 2013, 143/4; Исти, *Константинов град-старохришћански Ниш*, Ниш 2013, 221-223.

² Д. Бојанић, *Ниш до великог рата 1683*, у: *Историја Ниша I*, Ниш 1983, 147; О. Зиројевић, *Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије од 1683. године*,

Сл. 1 Црква Св. Јована изнад Горњег Матејевца (фото. М. Ракоција)

Fig. 1 Church of St. John above Gornji Matejevac, photo M. Rakocija

у цркву села Свиница (код Костајнице-Банија у Хрватској), сазнајемо да је у време епископа нишког Георгија,³ те 1597. године, у овом манастиру написан псалтир.⁴ Присуство епископа је била добра прилика да се црква обнови и живопише, некако скраја XVI или у првој половини XVII века, о чему сведочи откривена представа *Imago pietatis* у ниши проскомидије. То је време велике обнове цркве. (сл. 2)

Манастирска црква Св. Јована саграђена „од тврдог материјала и у византијском стилу“,⁵ једног тренутка је претворена у рушевине. Велику обнову доживела је почетком XVII века. Тада је наос прекривен полуобличастим сводом ослоњен на претходно обрађене масивне пиластре који су некад држали куполу. То је време када је дограђена и припрата. Поново је обновљана и поправљана 1835. године, за време епископа нишке епархије митрополита Калиника, кад је, по оновременом обичају, обликована западна фасада припрате, налик оној са оближње средњовизантијске Латинске цркве. Осликана је 1869. године, преко старије фреско декорације из прве половине XVII века.

Београд 1984, 112.

³ Д. Бојанић, *нав. дело*, 142.

⁴ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, 4, Београд 1986, 90, бр. 6464.

⁵ Д.Ј. Ристић, *Православни манастири епархије нишке*, Ниш 1941, 52

Проучавање цркве

Поново скрећу пажњу на манастир истраживачи наших старина М. Ђ. Милићевић и Ф. Каниц, без ближих података али упорно наглашавајући његову старост и углед који не заостаје за оближњом средњовизантијском Латинском црквом.⁶ И они затичу манастир без братства. Нешто више сазнајемо од Душана Ј. Ристића који бележи да је стара црква из доба Немањића била сазидана од тврдог материјала у византијском стилу.⁷

На, стручној јавности мало познату цркву Св. Јована први указује Г. Мије, сврставајући је у исту скупину са споменицима моравске стилске групе.⁸ Мије износи податке који се истовремено односе на две цркве - Латинску цркву која је на узвишењу и оближњи манастир Св. Јована који је триконхалне основе. Ипак, приликом груписања мањих триконхалних споменика XIV и XV века, “без историје” али, како каже, са стилским особеностима моравске школе, који су распрострањени у старим византијским епископијама од Ниша до бугарских територија, он је мислио на Св. Јована. Једину триконхалну цркву у околини Матејевца јасно лоцира на приложеној карти.⁹ Владимир Петковић, као пре њега Мије, али са више појединости, обједињује податке о овим двема црквама, поистовећујући их са једним објектом.¹⁰ Ова мала

Сл. 2 Црква Св. Јована изнад Горњег Матејевца, Imago pietatis (фото. М. Ракоција)

Fig. 2 Church of St. John above Gornji Matejevac, Imago pietatis, photo M. Rakocija

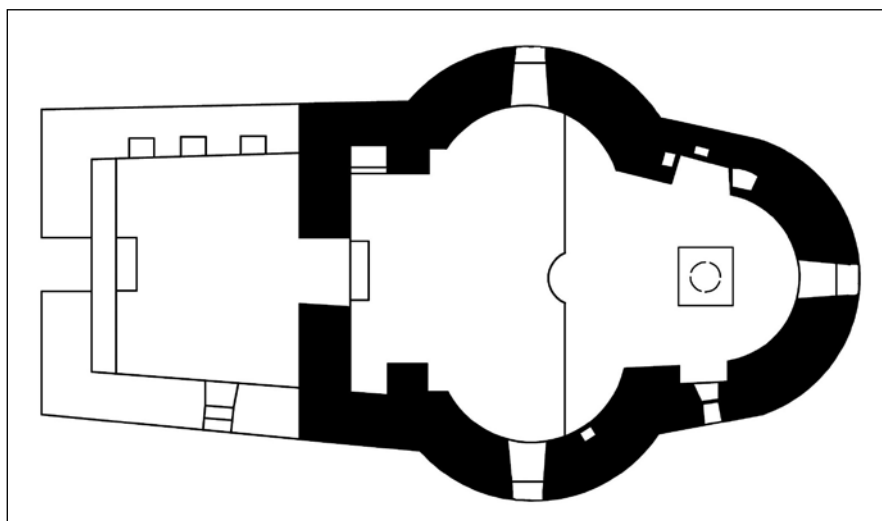
⁶ М.Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија*, Београд 1884, 24; Ф. Каниц, *Србија, земља и становништво II*, Београд 1985, 180. Спомине га и М.С. Анђелковић, *Глас - црквени календар са шематизмом нишке епархије-Први у православној српској цркви и краљевини Србији за 1900. годину*, Ниш 1899, 128, напомиње “не зна се кад је озидана”.

⁷ Д.Ј. Ристић, *нав. дело*, 52/3. Старост манастира наглашава и М. Ристић, *Историја града Ниша*, Ниш 1937, 102.

⁸ G. Millet, *L'ancien art serbe, Les eglises*, Paris 1919, 36.

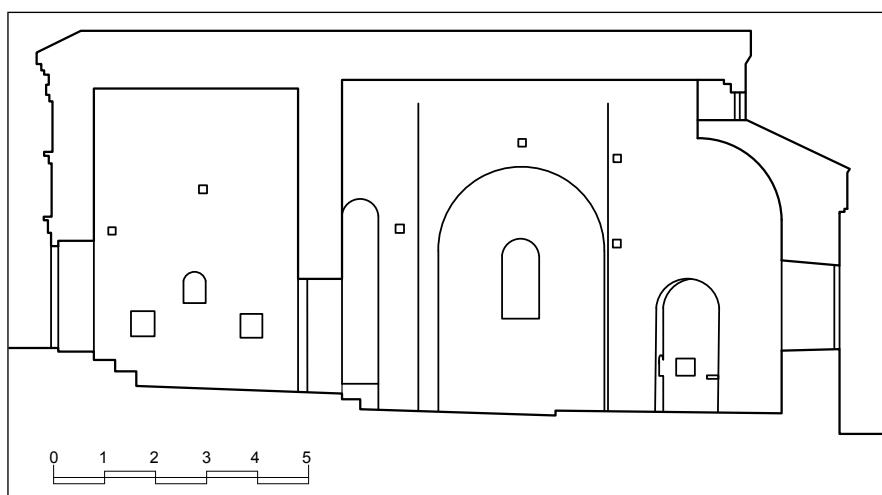
⁹ *Исти*, сл. 20. Треба приметити, јер можда није случајност, да су на овој карти уцртани само објекти који припадају византијском градитељству. У друштву сакралних објеката старијих од XII века нашао се и манастир Св. Јован изнад Горњег Матејевца, цркве Св. Пантелејмона и Св. Прокопија у Нишу, рановизантијска црква у селу Ђурлини и средњовизантијска црква Св. Јована у Орљану. - в: М. Ракоција, *Црква у Горњем Матејевцу код Ниша*, Саопштења XXII-XXIII, (Београд 1991), 11 са литературом.

¹⁰ В. Петковић, *Преглед цркава кроз повесницу српског народа*, Београд 1950, 184.

Сл. 3 Црква Св. Јована изнад Горњег Матејевца, основа (према Н. Ракоција)

Fig. 3 Church of St. John above Gornji Matejevac, plan according to N. Rakocija

Сл. 4 Црква Св. Јована изнад Горњег Матејевца, подужни пресек (према Н. Ракоција)

Fig. 4 Church of St. John above Gornji Matejevac, longitudinal section, according to N. Rakocija

забуна која, ако се изложени подаци тачно разлуче, није нетачна, можда је посредно утицала да манастир Св. Јована остане по страни интересовања стручне и научне јавности.

Начин зидања

Црква је једнобродна триконхална грађевина са мањом припратом на западној страни. Засведена је полуобличастим сводом и препокривена кровом на две воде. Споља је омалтерисана и окречена тако да се не могу јасно сагледати фазе градње, могуће доградње и начин зидања.

Нестручно копање уз северну страну цркве даје нам податке на које се, у овом степену истражености, можемо ослонити.¹¹ Овом приликом евидентирана је снажна супструкција темељних зидова триконхоса, од крупно ломљеног камена заливаног крупнозрнастим малтером. На овако образованој темељној зони зидање је настављено правилно ређаним тесаницима чији су редови нивелисани хоризонтално постављеним опекама византијског формата (дуж. 32см, деб. 4см), чији правилни редови упућују на византијски слог. Изгледа да је то видео Д. Ј. Ристић кад је забележио да је сазидана у „византијском стилу“.¹² За везивни материјал послужио је крупнозрнасти кречни малтер. Навише, јасно се издваја зидање од крупно ломљеног и притесаног камена са местимичном употребом фрагмената опеке. На исти начин, који се употребом блатног малтера издваја од предходног, зидана је и припрата. (сл. 4)

Евидентирана два начина зидања, уз обнову из 1835. године, дају нам за право да закључимо да су постојале најмање три фазе градње. Из прве фазе су темељи триконхоса од правилних редова камена и опеке, постављени на начин својствен византијском градитељству.¹³ Другој фази припада слабији квалитет зидања притесаним каменом која би могао бити с краја XVI или с почетка XVII века, из времена велике обнове и када је овде писан псалтир. Судећи по облику свода који је особен за сувремено градитељство, обнова је била велика,¹⁴ значи, стара црква је затечена руинирана. Последњим интервенцијама из 1835. године припада општа консолидација објекта која, поред осталог, подразумева статичку стабилизацију, обраду западне фасаде, израду прозора, портала и подних површина припрате и наоса. Ближе одређивање хронолошких односа између старијег триконхоса и доцнијих обнова могу се дефинисати археолошким ископавањима и ослобађањем фасада од малтера. Дотле, сваки други закључак морао би остати у границама претпоставки, као и то да ли је изнад наоса почивала купола.

¹¹ М. Ракоција, *Извештај о обиласку манастира Св. Јован и локалитета Грчка црква*, Документација Завода у Нишу, бр. 309/1 од 19. 4. 1991.

¹² Д.Ј. Ристић, *Православни манастири епархије нишке*, 52.

¹³ В. Кораћ, *Белешка о начину рада византијских клесара у XI веку*, у: *Између Византије и Запада - одабране студије о архитектури*, Београд 1987, 49.

¹⁴ Треба претпоставити, поред општег полета после обнове Пећке патријаршије, и извесну политичку попустљивост турских власти у Нишу, коју је условио ферман Мехмеда III из 1587. године, а односи се на Хиландарски метох у Нишу и заштиту хришћанских богомоља - П. Срећковић, *Ферман Мехмеда III*, Споменик СКА XVII, Београд 1892. Ферман је превео 15. маја 1892. учитељ из Ниша Хусеин Бакић а оригинал превода се чува у Хиландару.

A) zapadni pilaster

B) istčni pilaster

Сл. 5 Црква Св. Јована изнад Горњег Матејевца, а) Свод западног травеја са пиластером обрађен при врху б) источни пиластер обрађен при врху (фото. М. Ракоција)

Fig. 5 Church of St. John above Gornji Matejevac, a) vault above west bay with sculpted pilaster on a top b) east pilaster sculpted on a top, photo: M. Rakocija

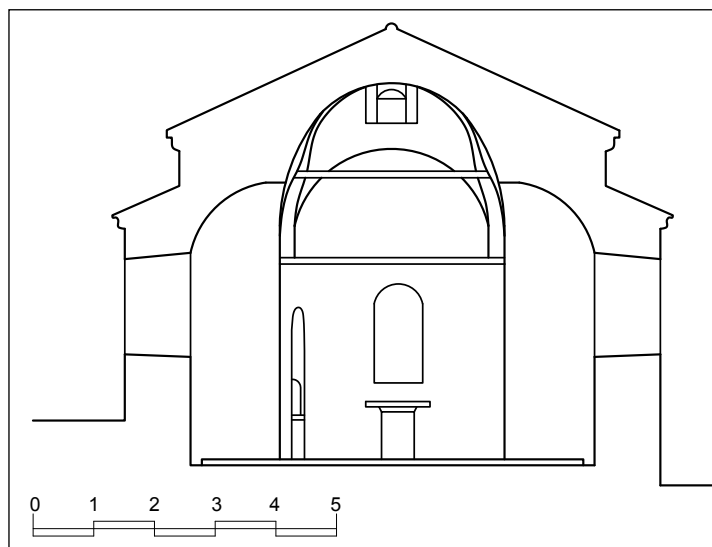
Опис, унутрашња структура и спољни облици

Око централног простора наоса који је близак квадрату, обједињене су три полукалотно пресведене, споља и изнутра полукружне конхе које су непосредно спојене без уобичајеног „раменог“ прелаза. Певничке конхе су мање и видно сразмерне, док је апсидална дубља, потковичастог облика и ширине наоса. Овако сажет, једноставно обликован тролист редак је у нашим крајевима. У маси зида простране олтарске апсиде налазе се две полукружно засведене нише које обележавају простор проскомидије и ђаконикона. (сл. 3) (сл. 4)

Простор наоса подељен је на два травеја - западни ужи и источни, који укључује све три конхе полукалотно пресведене. Црква је засведена

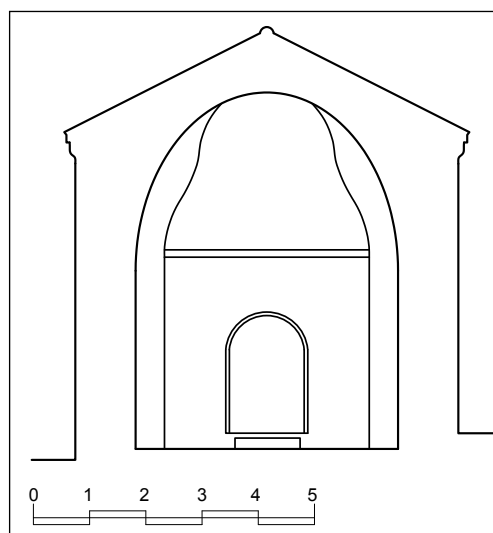
Сл. 6 Црква
Св. Јована
изнад Горњег
Матејевца,
попречни
пресек кроз
наос (према Н.
Ракоција)

Fig. 6 Church
of St. John
above Gornji
Matejevac,
cross section
through the
naos, according
to N. Rakocija

Сл. 7 Црква Св. Јована изнад
Горњег Матејевца, попречни пресек
кроз припрату (према Н. Ракоција)

Fig. 7 Church of St. John above
Gornji Matejevac, cross section
through the narthex, according to N.
Rakocija

подужним полуобличастим сводом који се ослања на бочне прислоњене луке подупрте и ојачане масивним пиластрима. Они на западу су јасно обликовани, док источне формирају нише ђаконикона и проскомидије, а уствари су део зидне масе лука апсиде и само мањи усек између конхи певница образује њихов облик.¹⁵ Западни пиластри, својом близином зиду и масивношћу, делују моћно и стабилно, док су они на истоку плитки, и нуде утисак као да су накнадно обрађивани. Све ово упућује на

¹⁵ Ова особеност приписује се доцнијим споменицима - Ђ. Бошковић, *Археолошки споменици и налазишта у Србији*, II, Централна Србија, Београд 1956, 143, 144.

Сл. 8 Латинска црква (XI/XII) и Св. Јован изнад Горњег Матејевца (XIX), западна фасада (фото. М. Ракоција)

Fig. 8 Latin church (XI/XII) and Church of St. John above Gornji Matejevac(XIX), west façade, photo: M. Rakocija

претпоставку да су и овакви пилистри, уз масивне зидове, могли у једном тренутку држати куполу или слепу калоту. Узак и стабилан полуобличаст свод западног травеја и полукалите певничких конхи, осмишљене су тако да могу да преузму потисак куполне конструкције која се уздизала изнад централног квадратног простора. Свод у облику неправилног лука данас делује као да је насађен на пиластре који су конструисани за куполу. (сл. 5)

Ако је купола раније и постојала, обновитељи с краја XVI или почетком XVII столећа је нису затекли. Грађевински радови су, поред осталог, подразумевали обраду пиластра на које се некада ослањала купола, после чега су цркву надвисили полуобличастим сводом. Да су у време турског ропства обављене веће интервенције на објекту, потврђује необичан и у овој области непознат облик подужног свода који носи одлике исламске архитектуре. Лук свода не затвара се на очекиван начин, већ се из његовог темена извлачи сегмент лука мањег свода који га надвисује образујући тако свод из три дела, уобичајен код орјенталне архитектуре.¹⁶ Истог облика и распона је свод изнад припрате која је такође била обухваћена великом обновом. (сл. 6) (сл. 7)

То што је јужни зид косо постављен оставља отворену могућност да је уз јужни зид у једном тренутку постојао параклис, као код сродних цркава: Св. Романа у Ћунису код Ражња, где је смештена гробница Св. Романа, затим код цркве Успења Богородице у Мртвици и онај на Старчевој Горици.¹⁷ Код средњовизантијских и касновизантијских малих цркава,

¹⁶ У хришћанској архитектури овакав облик подужног свода срећемо у цркви пророка Илије у Долгацу из средине XV века, в: Г. Суботић, *Охридска сликарска школа XV века*, Београд 1980, 53 сл. 31.

¹⁷ М. Васић, *Географска распрострањеност Лазаричине основе, Жича и*

које се сада јављају у већем броју, примећен је развој бочних параклиса уз припрату, некада толико мали да могу да приме само свештеника.¹⁸ Гробни параклиси за сахрањивање истакнутих личности са јужне стране наоса или припрате често се јавља у средњем веку у Србији, Македонији и Бугарској.¹⁹ Ово запажање евидентно код цркава архаичног триконхоса указује, можда као далеко сећање на некадашњи мартријум, на развијен култ реликвија код овог типа храмова. То се на овим просторима може сагледати код цркава са архаичним триконхосом као што су: Св. Роман у Ђунису,²⁰ Св. Богородица у Мртвици²¹, на Старчевој Горици, можда и дуж јужне стране цркве Св. Јована у Горњем Матејевцу. Код старопланинске манастирске цркве Св. Илије поред града Тетовена у Бугарској једнако архаичног триконхоса, у једном тренутку дуж северне стране дограђена је костурница.²²

У цркву, чија се спољашност огледа у елегантном прелазу од лукова певница у лук апсиде наглашене потковичастим обликом, улази се са западне стране. Обрада западне фасаде открива тежњу градитеља да се угледају на оближњу старију византијску Латинску цркву из XI века. Овакво имитирање византијских модела особеност је многих цркава подигнутих у XIX веку на просторима југоисточне Србије и западне Бугарске.²³ Овај манир прихваћен је приликом обнове цркве из 1835. године. (сл. 8)

Генеза облика, простирање и типологија

Старински облик сажетог триконхоса скренуо је нашу пажњу на цркву Св. Јована изнад Горњег Матејевца код Ниша, и покренуо размишљање о времену настанка и изворним архитектонским облицима овог типа грађевина. Непостојање историјских извора који би могли разјаснити време подизања цркве, често нас обавезује да одговор на ово питање потражимо у архитектонском плану основе. Из основе цркве могу се разрешити многе непознанице, од порекла и датовања до литургијских потреба. Зато је важно јасно разлучити различито осмишљене триконхалне основе и сагледати њихове особености.

За ову област редак облик једноставног тролиста неопходно је посматрати као издвојену варијанту, чиме се излажемо мањем ризику да нас сродни облици одвуку на странпутицу. Упитању је старински облик

Лазарица, Београд 1928, 150-151.

¹⁸ R. Krautheimer S. Ćurčić, *Ranohrišćanska i vizantijska arhitektura*, Beograd 2008, 343.

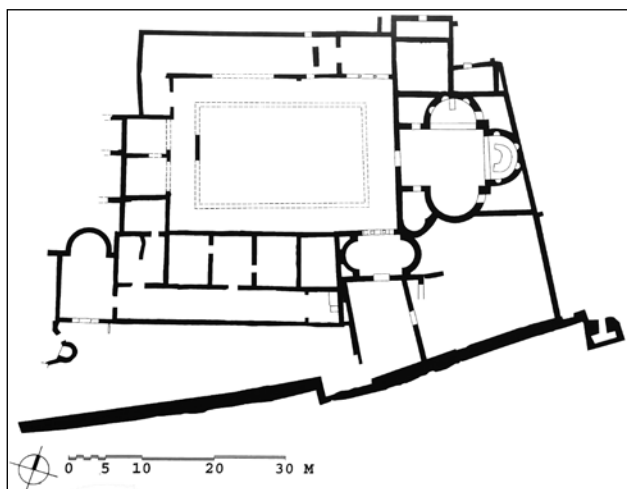
¹⁹ Ц. Грозданов, *Свети Наум Охридски*, Скопје 2015, 455/6.

²⁰ И. Стевовић, *Црква Св. Романа код Ђуниса*, Лесковачки зборник XXXIII, Лесковац 1993, 167-173.

²¹ Б. Пешић, *Црква Богородичиног Успења у Мртвици - архитектура*, Саопштења XX-XXI, (Београд 1988/1989), 98.

²² Б. Игнатов, *Манастирът „Св. Илия“ при гр. Тетевен*, Археология 2, (София 1965), 6.

²³ В. Марковић, *нав. дело*, 49.

Сл. 9 „Триконхална палата“ у Бутринту (Албанија)

Fig. 9 Triconchal palace in Butrint (Albania)

тролиста без источног травеја са споља и изнутра полукружно обликованим конхама, доцније понекад са нишама у олтарској апсиди. Најчешће са неком врстом куполе (можда и од дрвета) изнад средишњег квадратног поља која се ослоња на три полукалите конхи и један полуобличаст свод. Наведено удаљава првобитну цркву Св. Јована од моравских споменика и примиче је средњовизантијском и старијем рановизантијском градитељству.²⁴ Сада се отвара питање хронолошког опредељења свих цркава са основом у облику старинског једноставног тролиста са изнутра и споља полукружним конхама које се таласасто преливају једна у другу. Да ли припадају ранохришћанском градитељству, можда рановизантијском, или, пак, средњовизантијском као резултат утицаја Охрида? На Атосу нема примера цркава са планом у облику архаичног триконхоса „збијеног простора“. Другачији знани Светогорски триконхоси настају касније.²⁵ У потоњим временима једноставни триконхоси као да се више не граде. И оне цркве са архаичним триконхосом у поствизантијском раздобљу су обнављане или преобликоване и све несигурно датоване.

Овакав триконхални облик цркве могао је бити прихваћен из римске архитектуре у истим околностима из којих су у хришћанском градитељству прихваћени архитектонски облици старе римске цивилне базилике.²⁶ Наиме, престоно – пријемне дворане (*basilicae*), коју су римљани функционално звали: “*basilica quae trullus appellatus*”, у царским палатама или раскошним домусима, неретко су триконхалног облика, надвишене неким обликом куполе и служиле су као триклинијуми знани већ од II па све до VI века. У таквим просторијама (триклинијуми, базилике)

²⁴ Мије је сврстава у Моравске споменике – G. Milet, *nav. delo*, 36. Аутор овог рада се двоумио - М. Ракоција, *Константинов град-старохришћански Ниш*, Ниш 2013, 221-223.

²⁵ В. Кораћ, *Архитектура раног средњег века у Дукљи и Зети. Програм простора и порекло облика*, у: *Између Византије и Запада*, Београд 1987, 28.

²⁶ О базилици са наведеном литературом: R. Krathajmer, S. Ćurčić, *nav. delo*, 41-45.

церемонијално су обједињаване религиозне и секуларне функције, тако што је издвојено место у прегледној конхи било предвиђено за Цара - Бога, који као такав учествује у обеду, док купола која надвисује носи идеју Небеса.²⁷ Симболику куполе као небеског свода прихватиће хришћани. Најближи добар пример видимо у „Триконхалној палати“ у Бутринту (Албанија) у склопу велике урбане целине из IV века која је свој развој доживела у V столећу.²⁸ Изгледа да се и архаичан триконхос може сврстати у црквену архитектуру као још један сегмент последње фазе архитектуре касне антике. (сл.9)

Конхалне цркве у историји архитектуре познате су пре IV и V века и најчешће имају гробну намену и као мартријуми.²⁹ Триконхосне меморије су биле честе током III и IV века на паганским и хришћанским гробљима.³⁰ У ранохришћанском градитељству овај вид централне грађевине у облику једноставног тролиста са споља и изнутра полукружним конхама које се таласасто преливају једна у другу, често се среће код маузолеја, мартријума какав је онај у Акрини код Козанија (Грчка) из IV-V века,³¹ и у Партикополису (Сандански, Бугарска) настао у две фазе датован од II до IV века.³² Затим као баптистеријуми³³ где је свака конха имала специфичну намену у складу са тројним процесом обреда крштења.³⁴

Триконхос својствен ранохришћанској фунерарној архитектури код нас затичемо у Виминацијуму (Viminacium) на локалитету „Пећине“, где су откривене две скоро идентичне триконхалне меморије датоване на основу затеченог новца, старија из прве половине IV века и млађа из друге половине IV века.³⁵ У Сирмијуму триконхални мартријум има угаоне

²⁷ Исто, 77, са наведеним примерима триконхалних престоно-пријемних дворана у римским палатама.

²⁸ S. Ćurčić, *Architecture in the Balkans: From Diocletian to Süleyman the Magnificent*, New Haven – London 2010, 130, fig.129. У Константинопољу у V, па и VI веку писани извори откривају постојање триконхалних грађевина које су углавном несакралног карактера, јавне намене, или, пак, припадају палатама и дворским комплексима свечаног карактера.

²⁹ A. Grabar, *Martyrium*, I variorum reprints, London 1972, 102-119.

³⁰ R. Krathajmer, S. Ćurčić, *nav, delo*, 117.

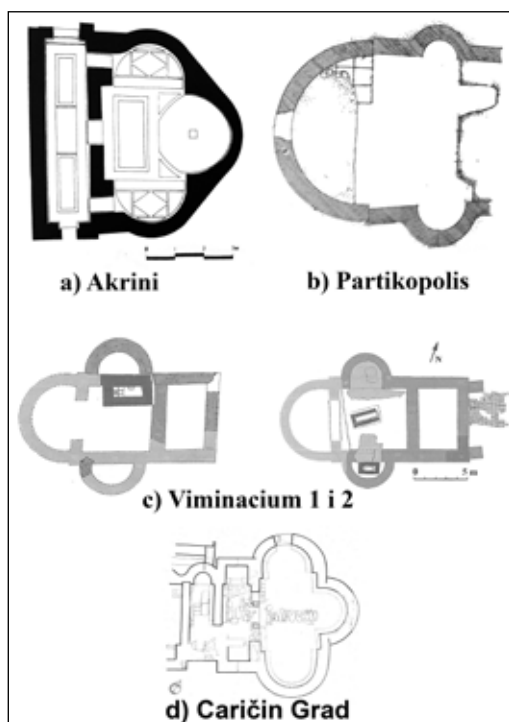
³¹ S. Ćurčić, *Architecture in the Balkans: From Diocletian to Süleyman the Magnificent*, 148, 151.

³² S. Petrova, V. Petkov, *Paroicopolis/Parthicopolis-Ancient and Early Byzantine City*, in: *Thracian, Greek, Roman and medieval cities, residences and fortresses in Bulgaria*, Sofia 2015, 462-465.

³³ A. Khatchatrian, *Les baptistères paléochrétiens*, Paris 1962, fig. 149, 176, 177, 200, 201, 244, 313, 341? – сви у облику архаичног триконхоса.

³⁴ Н. Чанева-Дачевска, *Ранохришћанската архитектура в Бългaия IV-VI век*, София 199, 109.

³⁵ Љ. Зотовић, *Рано хришћанство у Виминацијуму кроз изворе и археолошке споменике*, Viminacium 8-9, (Пожаревац 1994), 61/2; G. Milošević, *Funerary structures on private estates in the late Roman Empire: case study Viminacium*, in: *Römische Städte und Festungen an der Donau: Akten der regionalen Konferenz* (hrsg. M. Mirković), Beograd 2005, 178/9.

Сл. 10 Трконхалне меморије а) Акрини, Грчка (према С. Ћурчић); б) Партикополис, Бугарска (С. Петрова); в) Виминацијум 1 и 2, Србија (према Љ. Зотовић и Г. Милошевић); д) Царичин Град - Iustiniana Prima, Србија (В. Кондић - В. Поповић)

Fig. 10 Triconchal memoriae: а) Akriini, Greece (according to S. Ćurčić); б) Partikopolis, Bulgaria (according to S. Petrova); в) Viminacium 1 and 2, Serbia (according to G. Milošević); д) Caričin Grad - Iustiniana Prima, Srbija (V. Kondić - V. Popović)

испусте који одвајају апсиду од бочних конхи.³⁶ И у Јустинијановом Царичином граду (Iustiniana Prima) на северну и јужну конху купатила са источне стране дограђена је још једна конха, творећи триконхални простор који је био засведен. Тако је грађевина добила сажет триконхални план архаичног типа. Тиме су терме, судећи по тролисној основи и присуству гробова, претворене у објект хришћанског култа (црква Н). Остаје отворено питање да ли је триконхос био меморијална црква, баптистеријум, или је имао неку другу функцију.³⁷ (сл.10)

У IV и V веку, када долази до развоја гробљанске архитектуре, посебно су распрострањени архаични триконхоси на Јадранској обали и то као меморије: Concordia Sagittaria (округ Венеција) са касније дограђеном базиликом, Бетика код Пуле смештена у простору који је некада служио за становање и претворена у базилику, на локалитету Црквине у Цисти Великој код Биокова из VI века, затим црква Св. Мартина у Придраги код Задра некад ранохришћанска меморија, слична са триконхосом у Билицима код Шибеника, обе са спољним пиластрима на конхама.³⁸ Ту припадају

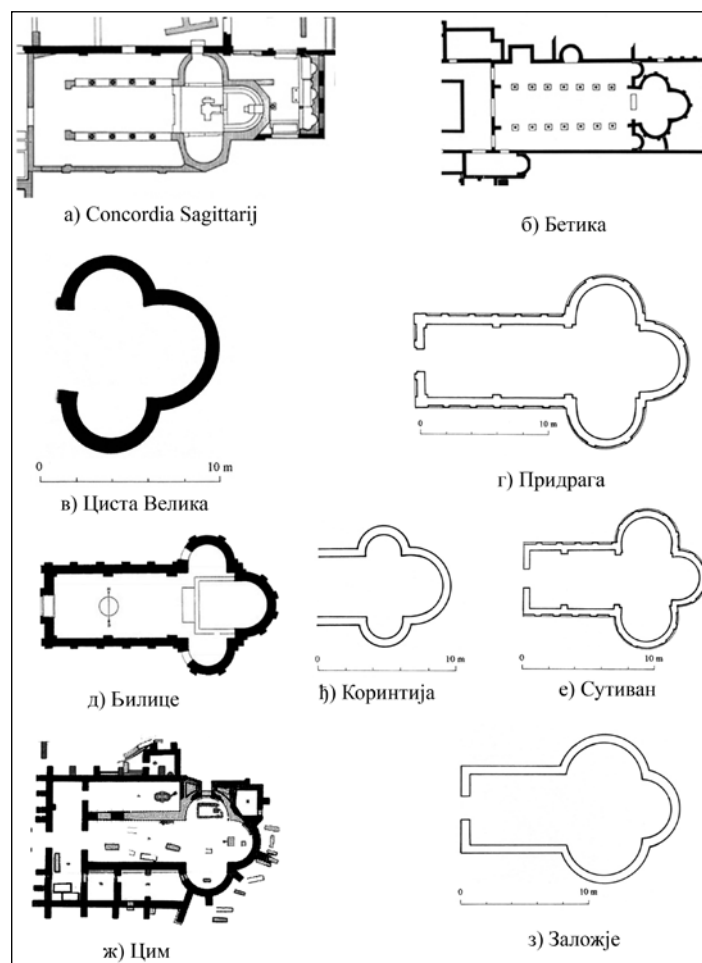
³⁶ М. Јеремић, *Култне грађевине хришћанског Сирмијума*, у: Сирмиум и на небу и на земљи (1700 година од страдања хришћанских мученика), Сремска Митровица 2004, 55/6.

³⁷ В. Кондић - В. Поповић, *Царичин Град, утврђено насеље у византијском Илирику*, Галерија САНУ 33, Београд 1977, 103/4, сл.76.

³⁸ М. Jarak, V. Jukić Buča, *Revizijska arheološka iskopavanja trikonhalne*

Сл. 11 а) Concordia Sagittarij (Италија); б) Бетика код Пуле; в) Црквине у Цисти Великој код Биокова; г) црква Св. Мартина у Придраги код Задра; д) Билице код Шибеника; ђ) Коринтија на Крку; е) Сутиван на Брачу; ж) Црквине у Циму код Мостара; з) Заложје код Бихаћа (према П. Вежић)

Fig. 11 а) Concordia Sagittaria, Italy; б) Betika near Pula; в) Crkvine in Cista Velika near Biokovo; г) church of St. Martin in Pridraga near Zadar; д) Bilice near Šibenik; ђ) Korintija at Krk; е) Sutivan near Brač; ж) Crkvine in Cim near Mostar; з) Založje near Bihać (according to P. Vežić)

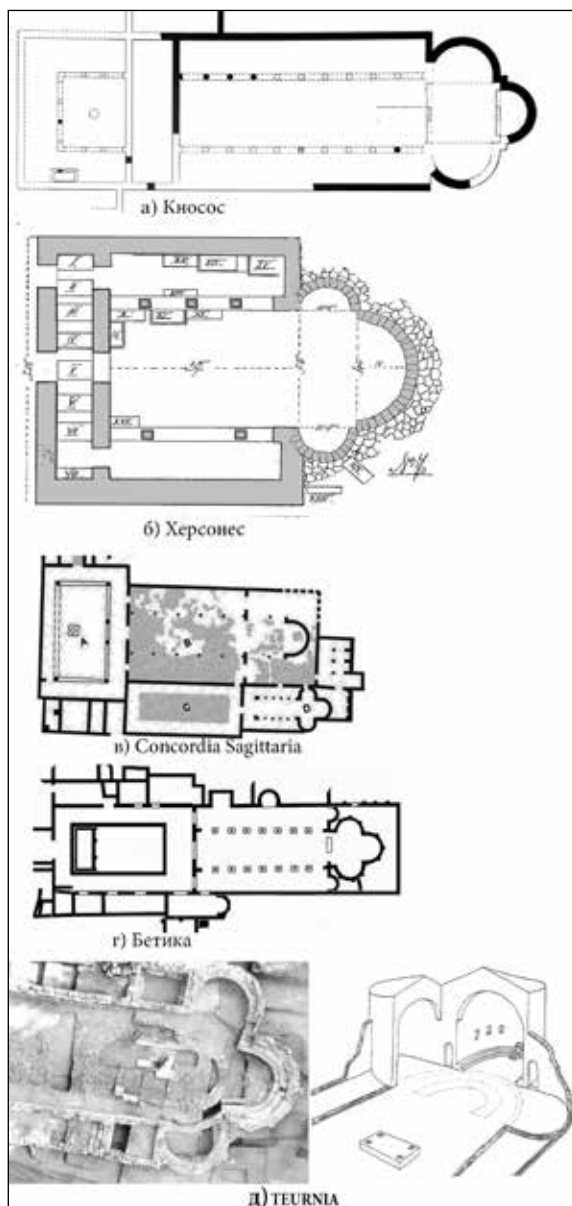

остаци тролисне грађевине у Коринтији на Крку унутар античког насеља. Сродан са наведенима је и триконхос у Сутивана на Брачу са спољним лезенама. Са јаким контрафорама је Триконхос унутар комплекса базилике на локалитету Црквине у Циму код Мостара (крај V и почетак VI века), који је пре настанка базиликалног комплекса био самостална меморија унутар неке виле рустике, значи простора за становање.³⁹ Исти просторни развој који је условљен литургијским захтевима има и црква у Заложју код Бихаћа. (сл.11)

Далматински триконхоси потврђују сазнање да се овај тип грађевина, у предхришћанском периоду у склопу раскошних палата, домуса и вила,

crkve u Bilicama 2016. godine, Glasilo arheološkog muzeja u Zadru, 31, Zadar 2017, 129-153.

³⁹ T. Anđelić, *Kasnoantička bazilika u Cimu kod Mostara*, Glasnik Zemaljskog muzeja, n. s. arheologija, sv. XXIX. (1974.), Sarajevo, 1976, 174-244, Tab. LXXIII, 1, 2; Đ. Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1972, 72-75.

Сл 12. Базилике са триконхалним светилиштем: а) црква у Кнососу на Криту (према с. Ћурчић); б) базиликом „Крузе“ бр. 7 у Херсонесу (према С.В. Ушаков); в) Basilica Apostolorum, Concordia Sagittaria, покрајина Венеција; г) Бетика код Пуле (према С. Ћурчић); д) Таурнија (Р. Пилингер)

Fig. 12 Basilicas with triconchal altar: a) church in Knossos, Crete, according to S. Ćurčić; b) basilica „Kruze“ number 7 in Hersones (according to S. V. Ušakov); v) Basilica Aposolorum, Concordia Sagittaria, Veneto; g) Betika near Pula, according to S. Ćurčić; d) Taurnia (R. Pilinger)

издваја као самостални сакрални објекат поред станбених јединица какве су богате виле рустике као меморије угледних хришћана с краја V и у VI столећу, које припадају Јустинијановом времену и обнови црквеног градитељства.⁴⁰

⁴⁰ P. Vežić, *Dalmatinski trikonhosi*, Ars adriatica 1, Zadar 2011, 31-39.

Архаични триконхос прилагођен за потребе литургије и обједињен са главним бродом цркве у ово време се спорадично јавља,⁴¹ што ће се променити већ од средине V столећа. У V веку најчешће на тролисни мартинијум или меморију, сада светилиште, надовезује се базилика цркве. Евидентно је да су бројне триконхалне грађевине из IV века, по свој прилици већина мартинијуми, претворене у светилишта великих базиликалних цркава. Овакво решење повезано је са растућим трендом уздизања култа мученика и унушењем мученичких моштију у цркву, што ће постати саставни део црквене архитектуре. То видимо код гробљанске цркве у Кнососу на острву Криту из око 400. године, на чији првобитно самосталан триконхос се надовезује тробродна базилика.⁴² Она има доста заједничког са базиликом „Крузе“ бр. 7 у Херсонесу (Крим, Русија) из времена Јустинијанове обнове.⁴³ Добре примере налазимо на Јадранском приморју. Такав је триконхални мартинијум са моштима мученика у граду Конкордији (Concordia Sagittaria, Италија) саграђен средином IV столећа. Крајем истог века триконхос постаје светилиште дограђене мале базилике са два реда стубова. То је време када је саграђена и велика базилика (Basilica Apostolorum), крај IV и почетак V века, чиме је постала њен саставни део.⁴⁴ Сличан архаичан триконхос који у VI веку постаје светилиште тробродне базилике има црква у селу Бетика код Пуле (Истра), код које је препознат хронолошки континуитет од простора који је првобитно служио за становање, преко мартинијума који постаје светилиште базилике до средњег века, што оправда средњовековну популарност овог типа триконхалних цркава.⁴⁵ Затим у недалекој Корушкој (Аустрија) у Таурнији (Taurnia) друга фаза епископске цркве Св. Петра из VI века када је после трансепта добила, очито тада актуелан, триконхални облик.⁴⁶ (сл. 12)

Од касног V века на Балкану се може пратити настанак једноставнијег и скромнијег плана цркве где је архаичан триконхос светилиште једнобродне цркве, настали као једновремена целина.⁴⁷ Триконхос додат у

⁴¹ R. Krathajmer, S. Ćurčić, *nav. delo*, 196, nap. 51.

⁴² S. Ćurčić, *Architecture in the Balkans: From Diocletian to Süleyman the Magnificent*, 153.

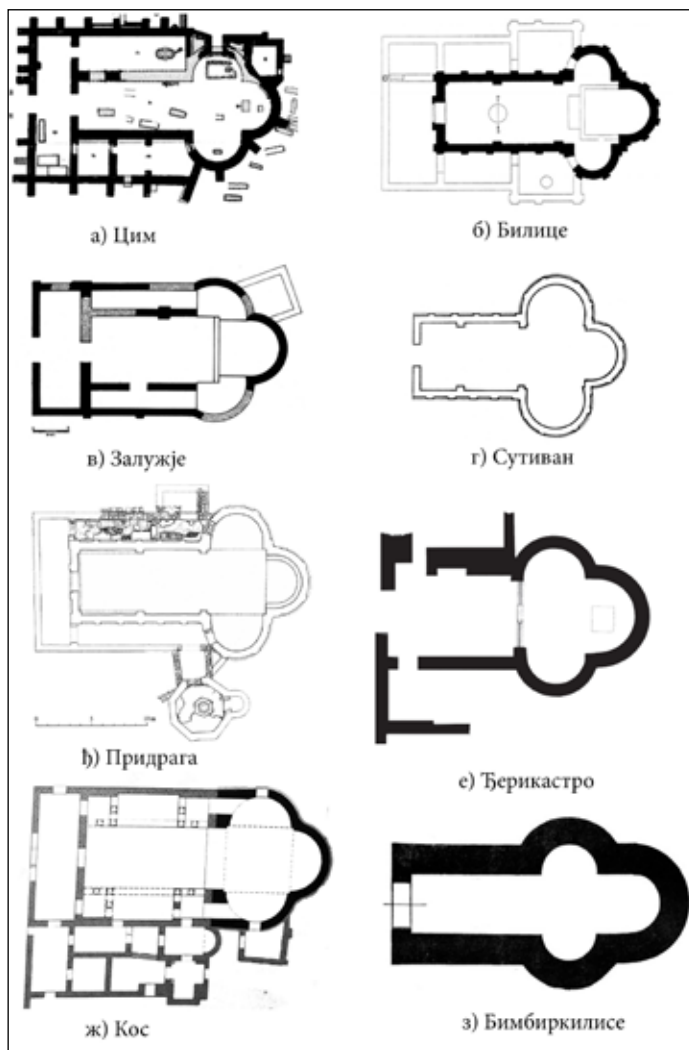
⁴³ А.Л. Якопсон, *Ранесредневековый Херсонес*, АН СССР, Материалы и исследования по археологии СССР, бр. 63 (Москва, Ленинград 1959), 187/8; С. С.В. Ушаков, В.В. Дорошко, Е.С. Лесная, М.И. Тюрин, *Раскопки базилики „Крузе“ в 2010 г. (краткая предварительная информация)*, Материалы по Археологии и Истории Античного и Средневекового Крыма, III, Севастополь–Тюмень 2011, 21-34, рис. 3; С.В. Ушаков, *Базилика „Крузе“ в Херсонесе: новые исследования. Основные итоги*, Материалы по Археологии и Истории Античного и Средневекового Крыма, 6, Севастополь–Тюмень 2014, 66/7, рис. 13, са реконструкцијом.

⁴⁴ M. Mirabella Roberti, *La basilica paleocristiana di Concordia*, Anichita Altoadriatiche, XXXI, Udine 1987, 93-106.

⁴⁵ S. Ćurčić, *Architecture in the Balkans: From Diocletian to Süleyman the Magnificent*, 153/4.

⁴⁶ R. Pillinger, *Neue Ausgrabungen und Befunde frühchristlicher Denkmäler in Österreich (1974-1986)*, In: Actes du XIe congrès international d'archéologie chrétienne. Lyon, Vienne, Grenoble, Genève, Aoste 1986, 2108, Abb.14.

⁴⁷ S. Ćurčić, *Architecture in the Balkans: From Diocletian to Süleyman the Magnificent*

Сл. 13 Једнобродна црква са триконхалним светилиштем: а) црква у Циму код Мостара; б) црква у Билицима код Шибеника; в) црква у Залужју код Бихаћа; г) Св. Иван Крститељ у Сутивану на Брачу; ђ) Св. Мартин у Придраги код Задра (према П. Вежић); е) Антигона - Ђерикастро у Албанији (према А. Мекси); ж) Св. Арханђео Гаврил на острву Кос (према С. Ћурчић); з) Бимбиркилисе у Турској (према Н.Л. Окуњев)

Fig. 13. One aisled church with triconchal altar: a) church in Cim near Mostar; b) church in Bilice near Šibenik; v) church in Zalužje near Bihać; g) St. John the Baptist in Sutivan at Brač; д) St. Martin in Pridraga near Zadar (according to P. Vežić); e) Antigona – Đerikastro in Albania, according to A. Meksi; ж) St. Archangel Gabriel, Kos, according to S. Ćurčić; з) Bimbirkilise in Turkey, according to N. L. Okunjev

виду апсиде главном броду затичемо у цркви у Циму код Мостара (крај V и почетак VI века), где се на архаични триконхос надовезује издужени брод. Сродна њој је црква у Билицима код Шибеника из V века и триконхална црква у Залужју код Бихаћа прелиминарно датована у VI век.⁴⁸ У ову скупину цркава са јенобродним наосом и триконхалним презвитеријумом треба уврстити: стару цркву Св. Ивана Крститеља у Сутивану на Брачу, цркву Св. Мартина у Придраги код Задра из VI века⁴⁹ у чијем комплексу се налази осмоугаони баптистеријум велике сличности са бапристеријумом

cent, 154.

⁴⁸ Исто, 155.

⁴⁹ P. Vežić, Dalmatinski trikonhos, 34.

на Медијани.⁵⁰ Затим у рушевинама античке Антигоне недалеко од Ђерикастра у Албанији,⁵¹ у Грчкој црква посвећена Арханђелу Гаврилу у близини Коса на истоименом острву,⁵² и даље маузолеј бр. 11 у Бимбиркилисе у Турској.⁵³ (сл.13)

Византијски утицај на простор Далмације у VI веку резултат је Јустинијанове обнове која подразумева и културна струјања из престонице копненим путем, и са друге стране морем и са простора Апенинског полуострва где је Равена главно упориште византијске уметности. Поновна изградња триконхалних грађевина у време Јусинијана широм Балкана може се препознати у његовој политици коју карактерише снажна жеља за обновом Римског царства понешена учењем Хришћанства. Јустинијан је био последњи римски император на византијском престолу, хришћански владар убеђен у божанско порекло своје власти. Обнова римске моћи и победа хришћанства била је његова мисија.⁵⁴ То чини не само законима (*Corpus iuris civilis*) ослоњеним на хришћанску мисао, већ и у другим областима. У уметности стара култура, сада заоденута у Хришћанство, кроз чин обнове доживела је изузетан узлет. Са правом је запажено да његове архитекте обнављају елементе из класичне традиције, укључујући и триконхални план као сегмент Јустинијановог програма обнове римске моћи.⁵⁵ И ово оправдава наш напор да варијанту једноставног сажетог триконхоса издвојимо као посебну под именом архаичан тип.

У старохришћанском раздобљу овај тип старинског триконхоса у Италији видимо у основи цркве у Ћимиле - Нола поред Напуља (401/2), чија је централна конха служила за епископски престо, северна као протезис за припрему и чување Евхаристије а јужна за молитву, медитацију и библиотеку што ће бити улога ђаконикона.⁵⁶ У асоцијативном тролисном облику могу се изчитати многа симболична значења. Тврди се да су ови

⁵⁰ M. Rakocija, *Early christian baptisterium in Mediana, near by Niš*, Collectio of works from the Symposium „Water, Life and Pleasure“ in 2008, Strumica 2009, 169-179; Исти, *Старохришћански баптистеријални комплекс на Медијани у Нишу*, Ниш и Византија VIII, Ниш 2010, 61-97; Idem, *Das frühe Christentum in Naissus/Niš (Serbien)*, Mitteilungen zur christlichen archäologie 17, Wien 2011, 48/9; Idem, *The architecture and iconography of Constantine the Great in Serbia and Bulgaria*, Costantino I. Una enciclopedia sulla figura, il mito, la critica e la funzione dell'imperatore del cosiddetto editto di Milano, 313-2013, vol. II, ed. A. Melloni etc., Roma - Bologna 2013, 796.

⁵¹ A. Meksi, A. Baçe, E. Riza, G. Karaiskaj, P. Thomo, *Historia e arkitekturës në Shqipëri*, Tiranë 2016, 371-373.

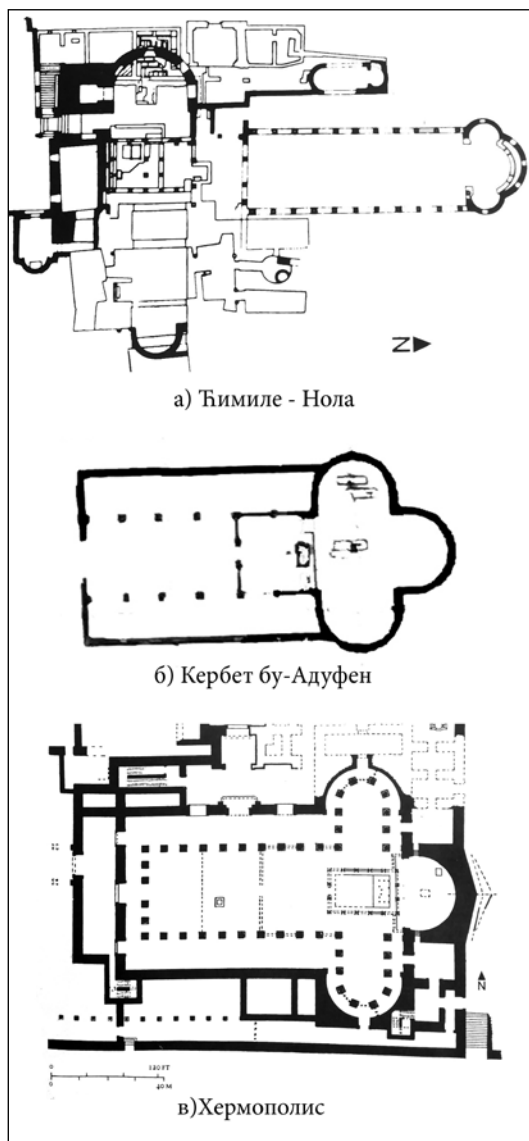
⁵² S. Ćurčić, *Architecture in the Balkans: From Diocletian to Süleyman the Magnificent*, 155, fig. 159c.

⁵³ Међу многим рушевинама цркава у Бимбиркилисе налази се јасно опредељена триконхална црква број 6, северно од базилике број 9, за коју Качатријан предпоставља да би могла бити баптистериум. – A. Khatchatrian, *Les baptistères paléochrétiens*, Paris 1962, 69, fig. 109. Окуњев је наводи као маузолеј бр. XI – N.L. Okunjev, *Krstoobrazne crkve u Južnoj Srbiji*, Narodna starina, vol. 4 no. 11, (Zagreb 1925), 303, sl. 31.

⁵⁴ Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1969, 95/6.

⁵⁵ A. Gattiglia, *Architettura simbolica di età Giustiniana nei Balcani: la tricora*, Radovi XIII. međunarodnog kongresa za starokršćansku arheologiju, Split 1998, 189.

⁵⁶ R. Krathajmer, S. Ćurčić, *nav. delo*, 196, sl. 159.

Сл. 14 Простирање архаичног триконхоса: а) цркве у Ћимиле - Нола поред Напуља (према С. Ћурчић); б) капела Кербет бу-Адуфен, северна Африка; в) Хермополис, Египат (према С. Ћурчић)

Fig. 14 Positions of the Archaic trichoncal church: a) the church at Ćimile - Nola near Naples, according to S. Ćurčić; b) chapel Kerbet bu - Adufen, North Africa; v) Hermopolis, Egypt, according to S. Ćurčić

простори у V веку успостављали тесну везу триконхалног облика и догме о св. Тројству. Затим, мисли се да би симболика тролиста могла да алудира на спор о Три поглавља⁵⁷ чија се полемика са простора јужне Италије и Истре осећа и на Балкана у којој, да и то споменемо, активно учествује нишки епископ Пројектус (око 553.).⁵⁸ Овај тип тролиста се проширио обалом Средоземља, у северозападну Африку, Провансу и јужну Италију. Сетимо се капеле Кербет бу-Адуфен у северној Африци (провинција

⁵⁷ A. Gattiglia, *op. cit.*, 191/2.

⁵⁸ М. Ракоција, *Константинов град*, 82, са литературом.

Mauritania secunda). Тако је преко запада архаични триконхос доспео до Египта. У другој трећини V века јавља се варијанта египатског црквеног градитељства са три апсиде груписане у тролист, као што је код цркве у Хермополису (430-440), која ће се даље развијати.⁵⁹ (сл.14)

Нашавши упорише на истоку, овај тип триконхалних грађевина је добро прихваћен у рановизантијској архитектури. Јустинијанове архитекте остављају старинску базилику и граде куполне цркве централног плана, једнако инспирисани сада нешто ближим касноантичким грађевинама.⁶⁰ Од овог тренутка почиње палеовизантијска архитектура. То је време када се неретко граде и данас најчешће временски опредељују, грађевине централног типа са старинском триконхалном основом и обједињеним конхама. Од VI века често их затичемо у балканским провинцијама и на ободу царства.⁶¹

Неколико примера са ових простора сврстана у овај период, остављају отворену могућност да се и другачије датују. Таква је црква у Дољанима-Златици код Подгорице осмишљена у облику архаичног триконхоса са угаоним пиластрима између бочних конхи и апсиде.⁶² Временски је опредељена на основу декоративне пластике у јустинијанов период, у V-VI, век или почетак VII столећа, уз тачно примећен њен значај за решавање питања порекла и функције раних триконхоса.⁶³ Недоумица у датовању цркве у Дољанима огледа се и у покушају смештања у IV столеће⁶⁴ што није прихваћено, али се оставља отворено питање за већу научну расправу о њеном опредељењу у „светоклиментовски период“ од IX до XI века.⁶⁵

Споменимо и несигурно датовану Зањевачку цркву код Зајечара, чија је четворолисна унутрашњост удаљава од нашег типа триконхоса, уз некадашњу констатацију да није могуће одредити тачно место које јој припада у византијској архитектури.⁶⁶ Недоумица око датовања приметна

⁵⁹ Исто, 113, сл. 67.

⁶⁰ Исто, 203/4.

⁶¹ Занимљиво је запажање Н. Цамбија да је прилагодљивост тролистног облика различитим литургијским функцијама могао бити један од разлога чешће појаве триконхалних грађевина у VI веку на простору Балкана. - N. Cambi, *Triconch churches on the eastern Adriatic*, in: Actes du Xe Congrès International d'archaeologie Chrétienne 2, Thessaloniki – Città del Vaticano 1984, 45-54.

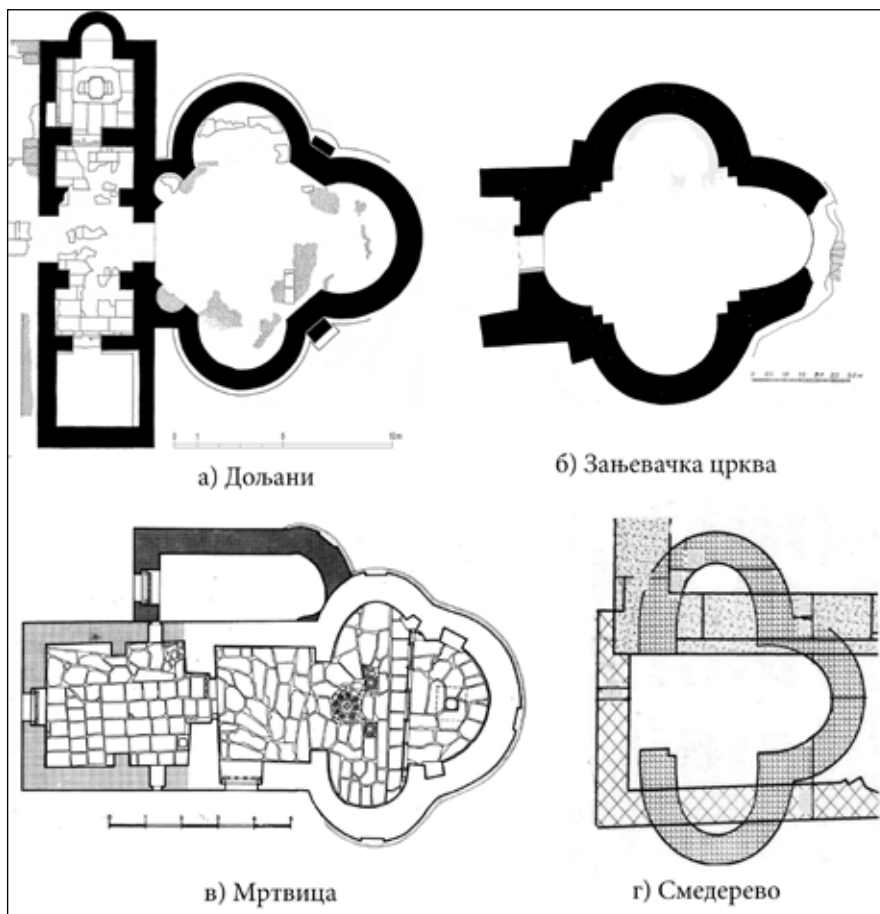
⁶² В. Кораћ, *Дољани код Титограда-ранохришћанска црква*, Старинар н.с. IX-X/1958-1959, Београд 1959, 383-386; Исти, *Дољани-Златица, Подгорица-остац раних хришћанских грађевина*, ЗОГРАФ 33 (Београд 2009), 1-8.

⁶³ Исти, *Дољани код Титограда-ранохришћанска црква*, 383-385.

⁶⁴ A. Manev, *Trikonhos u Doljanima u kontekstu ranohrišćanske Dokleje*, Nova antička Duklja IX, 2018, 77-96, 80-81.

⁶⁵ P. Mijović, *Ranohrišćanski spomenici Praevalista*, Arheološki vestnik XXIX, Ljubljana 1978, 675/4; М. Загарчанин, *Археологија раног хришћанства на простору јужнојадранске области*, у: Манастир Рођења Пресвете Богородице Подластва, Будва 2019, 110-112.

⁶⁶ М. Станојевић, *Зањевачка црква*, у: Зборник прилога за подизање Тимочке

Сл. 15 а) црква у Дољанима-Златици код Подгорице (према В. Кораћ); б) Зањевачку цркву код Зајечара (према Ђ. Стричевић, Г. Суботић); в) Мртвици код Владичиног Храма (према Б. Пешић); г) цркве у Смедереву (према М. Џуњак)

Fig. 15 A) church in Doljani – Zlatica near Podgorica, according to V. Korać; b) church of Zanjevac near Zaječar, according to Đ. Stričević and G. Subotić; v) Mrtvici near Vladičin Hram, according to B. Pešić; g) churches in Smederevo, according to M. Cunjak

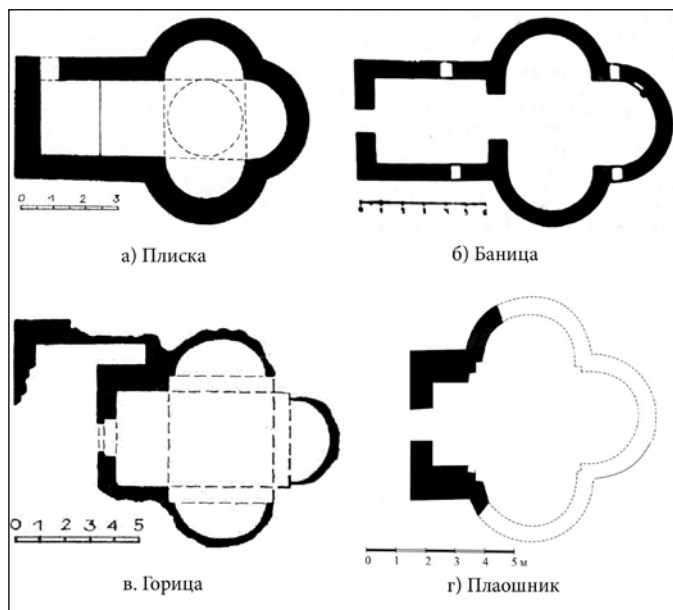
је, и поред јасно препознате „скоро јединствене“ особености архаичног триконхоса цркве Богородичиног Успења у Мртвици код Владичиног Хана. Констатоване јасне карактеристике византијских грађевина VI века, уз примећену велику сличност са средњовизантијским црквама, она је датована у крај V или почетак VI столећа.⁶⁷

крајине, књ. III, (Неготин 1931), 30-37; Ђ. Бошковић, *Средњовековни споменици североисточне Србије*, Старице I, н.с., (Београд 1950), 203/4; Ђ. Стричевић, Г. Суботић, *Ископавање Зањевачке цркве*, Старице н.с. IX-X/1958-1959, (Београд 1959), 307-315.

⁶⁷ Б. Пешић, *нав. дело*, 106.

Сл. 16 а) црква бр. 28 у Плиски (према К. Мијатеv); б) црква у селу Баница код Велинграда (према Д. Бучински); в) цркве у Горици поред Охрида (према Ђ. Бошковић); г) предклиментова црква Св. Пантелејмона на Плаошнику, Охрид (према П. Кузман)

Fig. 16 а) church number 28 in Pliska, according to K. Mijatev; б) church in the village Banica near Velinograd, according to D. Bučinski; в) church in Gorica near Ohrid, according to Đ. Bošković; г) preclementian church of St. Panteleimon, Plaošnik, Ohrid, according to P. Kuzman

Откривени остаци цркве у Смедереву упућују на њену триконхалну основу са непосредно повезаним полукружним конхама. Примећена посебност архаичног триконхоса сврставају је у X век.⁶⁸ (сл. 15)

У срењевизантијском раздобљу, када се у провинцијама поново граде застареле базилике, долази до „обнове“ једнако старе централне грађевине са основом у облику једноставног старинског триконхоса који је поново оживео у невеликим црквама Балкана. У IX и X веку, овај тип триконхоса бива прво прихваћен од словенских мисионара око Охридског језера, а развијен од монаха са Свете Горе.⁶⁹ Нешто касније од оних у Македонији,⁷⁰ на Светој Гори некако од времена Атанасија бочне конхе готово се никад не изостављају,⁷¹ али на сада другачијем триконхалном плану. Прихваћено је, уз ослањање на ликовне и писане изворе, као и на до данас сачувану пракси, да је развојем литургијских захтева у средњевизантијском периоду на Светој Гори дошло до увођења бочних конхи у наосу цркве. Ове конхе служиле су за пратеће хорова који учествују у литургији, због чега се

⁶⁸ М. Цуњак, *Смедеревска тврђава*, Смедерево 2011, 83-88. У прилог предложеног датовања наведена је подела на старије и млађе облике триконхоса, у зависности да ли су са или без спољних поластра-контрафора.

⁶⁹ Ђ. Stričević, *I monumenti dell'arte paleobizantine in rapporto con la tradizione antica ed all'arte medioevale nelle regioni centrali dei Balcani*, Zbornik radova Vizantološkog instituta VIII₂, (Beograd 1994), 409, fig. 11; Ђ. Бошковић, *Архитектура средњег века*, Београд 1976, 101/2; К. Миятев, *Архитектура в средновековна България*, София 1965, 192; В. Кораћ, *О природи обнове и правцима развитка архитектуре у раном средњем веку у источним и западним областима Југославије*, Између Византије и Запада, Београд 1987, 13.

⁷⁰ В. Кораћ, *исто*, 13.

⁷¹ G. Millet, *nav. delo*, 153.

називају певнице.⁷² Касније, тај сада развијен стари византијски план Срби су видели на Атосу и преобликовали га у велелпна здања од којих су она уз обале Ибра и Мораве прославили српско црквено градитељство, настављајући да га граде и после обнове Пећке патријаршије.

Архаичан сажети тип триконхалних цркава се током X и XI века гради на Балкану: у Бугарској,⁷³ Грчкој,⁷⁴ Македонији,⁷⁵ Приморју⁷⁶ и Србији. Чешћа појава застарелог облика триконхоса и у средњовизантијском раздобљу у балканским провинцијама и његово прихватање од монашких кругова тешко је објаснити. Архаична триконхална основа честа код касноантичких и ранохришћанских маузолеја и мартитијума, бива прихваћена у V и VI веку. У средњевизантијском раздобљу разлог „обнове“ изградње цркава типа архаичног триконхоса, сагледан је као још увек јако сећање локалне средине на славно Јустинијаново доба.⁷⁷ Градња цркава са основом архаичног триконхоса далеко од престонице, које су често погребне капеле или са моштима мученика, и као такве уживају славу ранохришћанских мартитијума, може се објаснити народним сећањем, локалним конзерватизам и супростављањем елитистичкој дворској архитектури унутар царства.⁷⁸

Различите варијанте старог византијског триконхоса са многим специфичностима у већем броју јављају се у доцнијим временима и део су развоја триконхоса чије препознатљиве особености неретко припадају одређеном времену и простору. Оне се разликују од архаичног триконхоса, али своје порекло дугују њему.

⁷² В. Кораћ, М. Шупут, *Архитектура византијског света*, Београд 1998, 254; И. Стевовић, *Каленић. Богородичина црква у архитектури позновизантијског света*, Београд 2006, 87.

⁷³ К. Миятев, *нав. дело*, 191/2 – Трикохалне цркве које имају источни травеј назива „манастирски тип“; Н. Чанева-Дечевска, *Триконхалните цркви од IX - XIV в. по бугарските зми*, Археология 4. (София 1970), 10. Чанева-Дечевска сагледала је у Бугарској од IX до XIV века пет основних варијанти. Наш архаични тип издваја и справом назива најпростијим решењем триконхалних цркава са основом у облику тролиста као што је црква бр. 28 у Плиски и црква у селу Баница. Ипак, и поред тога што примећује да су друге цркве сложеније основе, сврсава их у исту групу са најједноставнијим тролистним црквама: Н. Чанева-Дечевска, *Црковна архитектура на првата бугарска држава*, София 1984, 151/2.

⁷⁴ А. Ὁρλάνδης, Ὁ Ἀγ. Ἀντίτρος της Βαοασοβας, Ἀρχετον I, Αθηναι 1935, 105/120.

⁷⁵ Д. Коцо, *Триконхалните цркви во Климентово време*, Словенска писменост, Скопје 1966, 91-98.

⁷⁶ В. Ђурић, *Почеци уметности код Срба*, у: *Историја српског народа I*, Београд 1981, 233/4.

⁷⁷ За В. Кораћа „проблем по себи представља порекло ових триконхоса“ и не види где би био извор триконхоса, уз констатацију да није могуће успоставити идејни и архитектонску везу између средњовизантијских и знаних рановизантијских триконхоса на нашем подручју. - В. Кораћ, *Архитектура раног средњег века у Дукљи и Зети. Програм простора и порекло облика*, 27-30. Верујемо да се ово не односи на архаични триконхални план, који типски није јасно издвојио јер је сагледан заједно са црквама које имају источни травеј.

⁷⁸ R. Krathajmer, S. Ćurčić, *нав. дело*, 336.

У Бугарској најједноставније решење основе има црква бр. 28 у Плиски која се на основу сличности са охридским црквама датује у X-XI век,⁷⁹ чија је основа идентична са црквом у селу Баница код Велинграда.⁸⁰ Једнако сведену варијанту видели смо код једновремене куполне цркве у Горици поред Охрида.⁸¹ Нашем типу примада и предклиментова црква Св. Пантелејмона на Плаошнику у Охриду (друга половина V века) архаичног облика таласасте спољашности са споља и изнутра полукружним конхама, која ће крајем IX века Климентовом интервенцијом добити споља тространу источну конху и нове архитектонске елементе у складу са литургијским захтевима.⁸² Ова последња била је прототип за изградњу триконхалних цркава на простору Охрида.⁸³ Крај IX века је време почетака монашког живота на Светој Гори, и формирање манастира св. Атанасија (Велика Лавра) из 963. године.⁸⁴ Сада, као и у Србији,⁸⁵ појава охридских триконхоса је у вези је са Светом Гором.⁸⁶ Са друге стране, није искључено да су охридске „светоклиментовске“ цркве, уз сећање на рановизантиско градитељско наслеђе са ових простора, биле образац по коме је настала матејевачка црква, нашта указују и историјске околности. (сл.16)

Једнаке овим црквама су и цркве на Приморју: црква Св. Николе крај Нина и Св. Кршеван на Крку из XII века.⁸⁷ Овај низ сродних триконхалних основа наставља црква Св. Јована код Затона на Лиму.⁸⁸ Спољни обриси су једнаки, али је градитељ надахнуто продужио лукове конхи формирајући пиластре, док је њихова унутрашњост добила потковичасти облик. Овим је умањен поткуполни простор и тиме омогућена изградња мање и лакше куполе. Ове цркве „детелинасте основе“ са куполом изнад средишњег

⁷⁹ К. Миятев, *Архитектура в средновековна България*, 103,105, сл.100; Н. Чанева-Дечевска, *Църковна архитектура на първата българска държава*, 151, фиг. 100.

⁸⁰ Д. Бучински, *Триконхална црква при с. Баница, Врачанско-ГНМ*, Народен археологически музей VII, (София 1942), 250-251, обр.175.

⁸¹ Ђ. Бошковић, *Архитектура средњег века*, 130/1; Ђ. Бошковић, К. Томовски, *Средновековна архитектура в Охрид*, Зборник на трудови-посебно издание, Охрид 1961, 86; Ц. Грозданов, *Свети Наум Охридски*, Скопје 2015, 44; P. Kuzman, *The Archaeological Evidence of St. Clement of Ohrid's Activities in the Ohrid Region*, Slověne, International Journal of Slavic Studies, vol. 5, no, 2, Moskow 2016, 142/3. Није довољно јасно да ли су њене конхе и споља биле полукружне што је једна од карактеристика издвојеног архаичног типа триконхоса.

⁸² В. Маленко, *Лихнидско-охридскиот духовен и културен вртот на Плаошник*, у: Македонско-украински културни врски (X-XX век), 2, Скопје, 2004, 285/6; P. Kuzman, *The Archaeological Evidence of St. Clement of Ohrid's Activities in the Ohrid Region*, Slověne, International Journal of Slavic Studies, vol. 5, no, 2, (Moskow 2016), 142/3.

⁸³ Ц. Грозданов, *нав. дело*, 42.

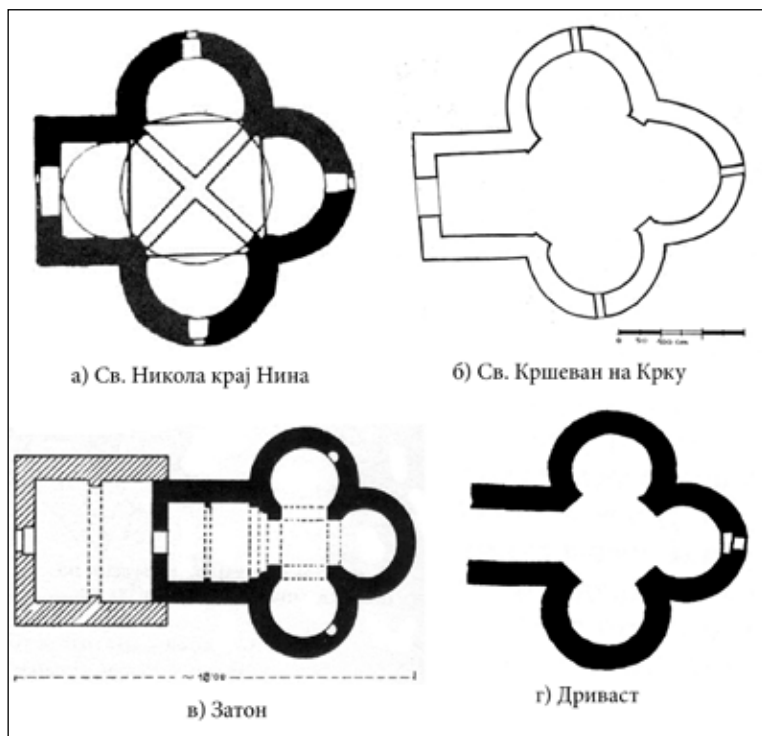
⁸⁴ S. Kadas, *Mont Athos*, Athenes 1981, 10-12.

⁸⁵ G. Millet, *нав. дело*, 153.

⁸⁶ Ц. Грозданов, *нав. дело*, 45.

⁸⁷ В. Ђурић, *нав. дело*, 233.

⁸⁸ V. Jovanović, *Sv. Jovan, Zaton, Bjelo Polje*, Arheološki pregled 3, (Beograd 1961), 129-132.

Сл. 17 а) Св. Никола крај Нина (према А. Дероко); б) Св. Кршеван на Крку (према А. Дероко); в) Св. Јован код Затона на Лиму (према В. Јовановић); г) Дривост код Скадра (према А. Дероко)

Fig. 17 a) St. Nicholas near Nina, according to A. Deroko; b) St. Krševan at Krk, according to A. Deroko; v) St. John at Zaton near Lim, according to V. Jovanović; g) Drivost near Skadar, according to A. Deroko

квадрата настале су крајем XI или почетком XII века.⁸⁹ И њихова појава у Дукљи, сасвим оправдано, везује се за рад и углед хришћанских мисионара Климента и Наума и њихових ученика.⁹⁰ Њој је идентична црква у Дривосту код Скадра,⁹¹ чија би изградња једнако могла бити део активности знаменитих мисионара. (сл.17)

Уметничка струјања констатована код рановизантијских далматинских цркава јустинијановог доба, истим правцима, са једне стране компном а са друге морским путем, препознају се и код триконхалних средњовизантијских цркава. Ово се јасно види на једнобродним куполним црквама на Јадранском приморју, као и на црквама у унутрашњости

⁸⁹ А. Дероко, *Монументална и декоративна архитектура у средњовековној Србији*, Београд 1985, 38, сл. 32; Т. Марасовић, *Градитељство на тлу Хрватске у раном средњем веку*, у: Уметност на тлу Југославије, Рани средњи век, Београд, Загреб, Мостар 1986, 31; Г. Суботић *Архитектура и скулптура средњег века у Приморју*, Београд 1963, 14.

⁹⁰ В. Ђурић, *нав. дело*, 234; В. Кораћ, *Архитектура раног средњег века у Дукљи и Зети. Програм простора и порекло облика*, 27,28, сл. 3. Ово Кораћево запажање потврђује, недовољно истражена прошлост, Св Романа код Ђуниса, али се не слажемо да је велика сличност са црквом из Затона и Св. Климента у Охриду. Сличност постоји али и суштинска разлика која се огледа у чињеници да Св. Климент има источни травеј а апсида му је троугла, па самим тиме не припада овој групи архаичног тиконхоса.

⁹¹ А. Дероко, *У Бодиновој престоници*, Старица 5, (Београд 1930), 138, сл.9.

континента све до Ниша. У области Ниша на познатим византијским куполним црквама сажетог уписаног крста, видљиви су елементи који су пренети са једновремених црква распрострањене на Јадранском приморју.⁹²

У круг грађевина овог типа са простора Балкана, нисмо имали смелости да уврстимо Зањевачку цркву код Зајечара која својим спољним облицима припада овој групи споменика али је четириконхална унутрашњост чини другачијом,⁹³ цркву Св. Климента у Охриду са споља тространом апсидом и травејем испред светилишта,⁹⁴ као ни охридску двојну цркву четирикохалне унутрашњости (крај V почетак VI века) и поред тролисне спољашности.⁹⁵ Затим, и поред типске сродности, ипак другачију двојну триконхалну цркву у Лину (Подградец, у Албанији) на обали Охридског језера саграђена почетком VI столећа.⁹⁶ Поједини истраживачи сврставали су их у исту групу споменика не залазећи у детаљну систематизацију на основу архитектонских планова који се, у складу са расположивим материјалом, чини јединим поузданим поступком.

Наметљива блискост наведених црква сагледава се преко правилног споља и изнутра полукружног лука истог или приближног пречника све три конхе окупљене око средишњег квадратног простора који је са западне стране затворен правоугаоним пољем. Изнад средишњег квадратног поља је купола ослоњена на три полукалоте конхи и један полуобличаст свод. У Далмацији ова група триконхалних црква архаичног типа опредељена као „романички тролист“ датована је у XI-XII век, али је с правом примећено да њихова функција и облици нису у целости сагледани, какви се на јадранским просторима у континуитету јављају од касне антике до средњег века.⁹⁷ (сл. 18) Да је ово последње тачно показује и наведена сличност охридских црква са оним на Приморју. Поштовање рановизантијске традиције и континуитет градитељства је оно што је обликовало средњовизантијске грађевине и зближило само привидно удаљене цркве, са простора Грчке, Бугарске, Македоније, Србије и Јадранског Приморја.⁹⁸ Ову блискост црква са основом у облику архаичног триконхоса први је сагледао Г. Мије констатујући да је овај тип

⁹² М. Ракоција, *Обнова Византије 1018. године и црквено градитељство у Нишу*, Ниш и Византија XVII, (Ниш 2019), 35-42.

⁹³ Ђ. Стричевић, Г. Суботић, *Ископавање Зањевачке цркве*, Старица н.с. IX-X за 1958-1959, (Београд 1959), 308, 314, сл. 1.

⁹⁴ Д. Коцо, *Триконхалните цркви во Климентово време*, Словенска писменост, Скопје 1966, 91-98.

⁹⁵ В. Битракова Грозданова, *Старохристијанските споменици во Охридско*, Охрид 1975, 36-40.

⁹⁶ S. Anamali, *Mozaikët e bazilikës paleokristiane të Linit (Pogradec)*, Iliria III, Tiranë 1974, 329-342; A. Meksi, A. Baçe, E. Riza, G. Karauskaj, P. Thomo, *Historia e arkitekturës në Shqipëri*, Tiranë 2016, 365/6.

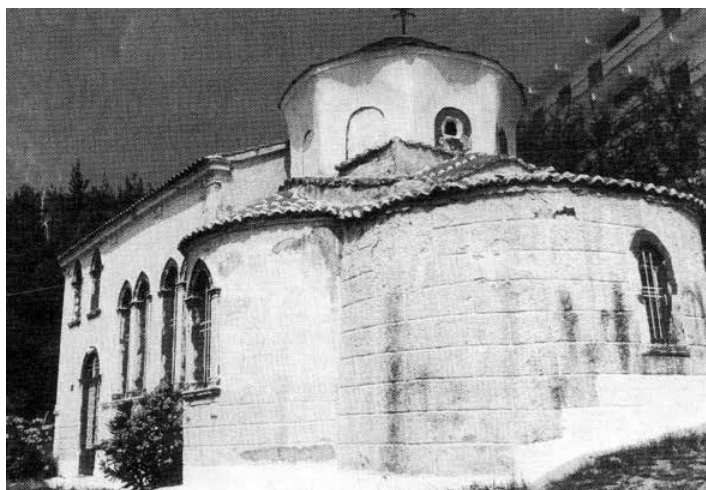
⁹⁷ Г. Суботић, *Архитектура и скулптура средњег века у Приморју*, 15; P. Vežić, *nav. delo*, 49/50.

⁹⁸ Z. Gunjača, *O pojavi elemenata kasnoantičke graditeljske tradicije na nekim ranosrednjovekovnim sakralnim objektima*, in: Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka, Sinj 1980, 253-262.

Сл. 18 Св.
Кршеван на
Крку, 12 век
(Хрватска)

Fig. 18 St.
Krševan at Krk,
12th c., Croatia

Сл. 19 Ксанти,
црква Св.
Арханђела
(Грчка)

Fig. 19 Ksanti,
church of St.
Archangel
Michael, Greece

црква у тесној вези са оним на Приморју.⁹⁹ Међусобну везу између црква

⁹⁹ G. Millet, *nav. delo*, 44, 45. Напор да се негирају сазнања Е. Дигвеа о утицају византијске архитектуре на споменике источне обале Јадрана из V-VI и XI-XII века, као и термина „адриовизантинизам“ који је Дигве увео (E. Dyggve, *History of Salonitan Christianity*, Oslo: H. Aschehoug, 1951, 3, 31, 81, 137), видно је натегнута теорија до које се долази наменски поплочаним путем до задатог циља, и као таква није се одржала упркос напорима истраживача те је и даље отворена за дискусију. (M. Jurković, P. Krleža, „Adrio-Byzantinism“ and/or Byzantine influence on Croatian cultural heritage - a reconsideration, *Вопросы всеобщей истории архитектуры*. Вып. 10 (1/2018), Москва, Санкт-Петербург 2018, 104-117). Тој дискусији доприноси и изложено простирање

Сл. 20 Св.
Илије код
града Тетевена
(Бугарска)

Fig. 20 St. Elias
near Tetevan,
Bulgaria

архаичног триконхоса на простору Балкана, од Охрида, преко Црне Горе и Србије, до Далмације, сагледава се у делатности словенских мисионара који су преносили градитељске обрасце са Охридског језера, нашта је било од значаја ширење Самуиловог царства које је обухватало Србију и Црну Гору.¹⁰⁰

Исти тип основа, али друга варијанта коју обележава карактеристична развијена олтарска апсида, елипсастог или, пак, потковичастог облика, срећемо код цркава које су и даље за истраживаче неуобичајене основе и све непоуздано датоване. Занимљиво је да је њима заједничко и то да су све обнављане у посвизантијском периоду, од XV до XVII века. Као такве треба их издвојити као подгупу и сагледати њихове особености.

У Грчкој је несигурно датована црква данас посвећена Св. Арханђелима, уклопљена у византијску тврђаву Ксанти, која у континуитету егзистира до данас. То је мања триконхална црква, са израженијом олтарском апсидом у облику потковичастог лука. Ипак, и поред тога што није типолошки издвојен њен архаичан триконхос од сродних, примећена је велика сличност са црквом у Плиски и старом црквом Св. Пантелејмона у Охриду. Уз дужну резерву, старији триконхални део цркву у Ксанти датован је до краја IX века.¹⁰¹ (сл.19)

централних триконхалних грађевина архаичног типа.

¹⁰⁰ В. Кораћ, *Архитектура раног средњег века у Дуљби и Зети...*, 25-30.

¹⁰¹ N.K. Moutsopoulos, *Byzantine Church in the Fortress of Xanthi*, Културно наследство 28-29/2002-2003, (Скопје 2004), 29-32.

Сл. 21 црква Богородичиног Успења у Мртвици (Србија) (фото. З. Радосављевић)

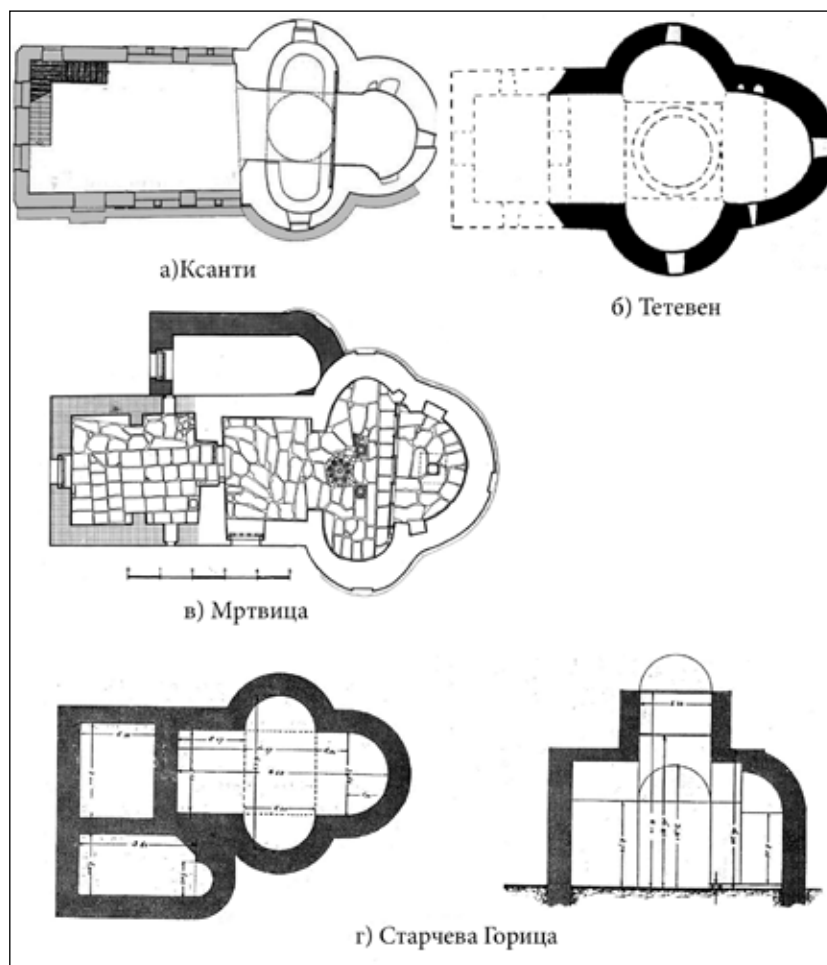
Fig. 21 Church of Dormition of Virgin Mary in Mrtvica, Serbia, photo: Z. Radosavljević

У суседној Бугарској таква је црква Св. Илије код града Тетевена из XVII века, док њен старији „специфичан“ триконхални део се упоређује са црквом у Плиски из X века.¹⁰² (сл.20)

Цркве са основом која припада варијанти архаичног триконхоса са наглашеном апсидом у Србији чешће срећемо. Оне су обједињене, не само архитектонским облицима, већ и сличном историјом. По типу основе, величини, па и унутрашњем склопу, матејевачкој цркви је блиска црква Богородичиног Успења у Мртвици. На певничке конхе надовезује се видно већа апсидална конха потковичастог облика. Црква у Мртвици оквирно је датована, чини нам се по аутоматизму, у крај V или почетак VI века, а доживела је обнову почетком XVII столећа.¹⁰³ (сл.21) Таква је и црква на Старчевој Горици чије је датовање (1373-1378) и сврставање у моравску скупину споменика, леп пример пристрасности у науци. Наиме, Милоје Васић натегнуто види „кратак“ травеј између олтарске апсиде и простора под кубетом, покушавајући да је сврста у моравске цркве. Замера Габријелу

¹⁰² Б. Игнатов, *нав. дело*, 9,14, сл. 4. Заведен сличношћу, у даљој разради аутор неубедљиво покушава да нађе везу триконхоса цркве Св. Илије код Тетевена са основама цркава моравске Србије, и онима из окружења које су настале под њеним утицајем.

¹⁰³ Б. Пешић, *нав. дело*, 98,106. Примећује да су облици цркве неуобичајени и да заслужују сваку пажњу. Сматра да је потковичасти облик апсиде готово јединствен на нашем подручју, и не улазећи дубље у проблем мишљења је да су привидне сличности са црквама Св. Романа код Ђуниша и Старчеве Горице. И поред тога што највише сличности види са Плиском из X века и са једновременим грчким црквама, са напором, чини се по устаљеном аутоматизму, долази до закључка да је најближа оним с краја V и почетка VI века.

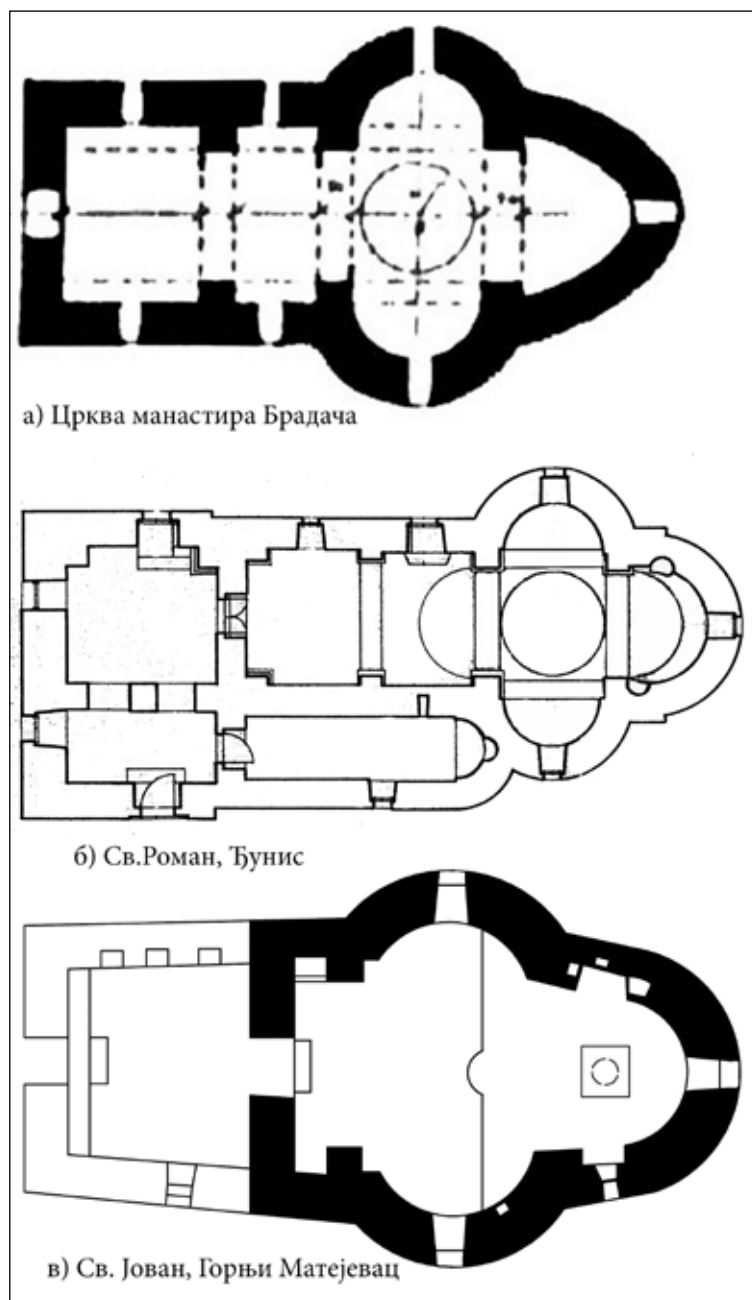

Сл. 22 а) Ксанти, Св. Арханђели (према Н.К.Муцопулос); б) Тетевен, Св. Илија (према Б. Игнатов); в) Мртвица, Успење св Богородице (према Б. Пешић); г) Црква на Старчевој Горици (према м. Васићу)

Fig. 22 а) Ksanti, St. Archangels Michael, according to N. K. Mutzopoulous; б) Teteven, St. Elias, according to B. Ignjatov; в) Mrtvica, Dormition of Virgin Mary church, according to B. Pešić; г) church at Starčeva Gorica, according to M. Vasić

Мијеу који на њој не налази ни један од елемената који карактеришу цркве у Морави, ни пиластре испод кубета, ни травеј испред светилишта.¹⁰⁴ Али црква на Старчевој Горици је баш таква, без травеја испред светилишта, са правилним певничким конхама и складно већом потковичастом апсидом. (сл.22)

¹⁰⁴ М. Васић, *Географска распрострањеност Лазаричине основе, Жича и Лазарица*, 150-151, сл. 133,134 - За датовање се свесно ослања на непотпуне историјске изворе и свом задатом циљу о великом утицају Лазарице на потоње градитељство, те и на цркву Старчева Горица, за коју сматра да је настала између 1375 и 1378. године

Сл. 23 а) Црква манастира Брадача; б) Св.Роман, Ђунис; в) Св. Јован, Горњи Матејевац

Fig. 23 a) church of the monastery Bradača; b) St. Roman, Ćunis; v) St. John, Gornji Matejevac

За цркву манастира Брадаче, одмах је речено да је неуобичајене основе и од посебног интереса за науку, (условно датована у XIV-XV век), има правилне полукружне певничке конхе, док је апсидална конха већа у облику складне елипсе.¹⁰⁵ Овде, као и у матејевачкој цркви, зидана клупа простира се дуж западног зида наоса.¹⁰⁶ (сл.23)

Недоумица око манастирске цркве Св. Романа, као и за све наведене цркве овог типа, још увек није разјашњена.¹⁰⁷ На занимљив, недовољно проверен историјски податак указује Милојко Веселиновић,¹⁰⁸ који је поједине навео на помисао да би могао бити од користи за датовање и порекло архитектуре цркве. У првој хрисовуљи византијског цара Василија II Охридској архиепископији из 1019/1020. године, одмах испод нишке епископије наведена је Браничевска и место Σφευτέρωμος, за које Веселиновић сматра да је упитању Св. Роман.¹⁰⁹ Роман би могао бити ученик Климента Охридског који је дошао у ове крајеве око 850. године, а сећање на њега чува црква са гробницом Св. Романа и место са именом Сфентеромос. Ово непроверено размишљање, засновано на звучној сличности и месту у повељи, које чека своје разјашњење, посредно открива Охрид као правац одакле је могао доћи архаични триконхос у средњевизантиском периоду. Да су охридски триконхоси утицали на

¹⁰⁵ С. Вукашиновић, *Архитектура цркве манасутира Брадаче и предлог реконструкције*, Гласник друштва конзерватора Србије 16, (Београд 1992), 116-118 - Примећује да је основа цркве неуобичајена али је ипак сврстава у моравску стилску групу и поред тога што наводи детаље који је удаљавају од моравских споменика, са усиљеним закључком да је упитању специфичан случај. Црква је затечена у рушевинама и није детаљно истражена тако да датовање у XIV – XV век треба узети са резервом. Закључује да су њена основа и унутрашњи простор конципирани тако да носе куполу.

¹⁰⁶ Банак за седење води порекло из ранохришћанских цркава, како у наосу тако и у припрати. Ови у припрати служили су за комеморативни оброк, обичај који се до данас одржао. Више о томе: Ж. Зелер, *Почетци хришћанства на Балкану*, Подгорица 2005, 190; В. Битракова Грозданова, *Старохришћански споменици во охридското*, Охрид 1975, 68; Р. Lemerle, *Philippe et la Macédoine Orientale*, Paris 1945, 351; Ђ. Мано-Зиси, *Нова базилика у Царичином Гаду*, Старице н.с. IX-X/1958-1959, Београд 1959, 297/8; I. Nikolajević, *Sahranjivanje u ranohrišćanskim crkvama na području Srbije*, Arheološki vestnik XXIX, (Ljubljana 1978), 683.

¹⁰⁷ И. Стевовић, *нав. дело*, 167-173. Стевовић донекле прихвата тачну констатацију Б. Пешића и примећену „привидну“ сличност са Св. Романом (Б. Пешић, *нав. дело*, 106), али их је сличност других варијанти триконхоса одвела на типолошку странпутицу као и многе пре њих. Тако Милоје Васић који немогавши да сагледа необичну основу која „као и да нема свог источног травеја“, закључује да се ова црква не може поуздано датовати те се ослања на народно предање и смешта је у доба кнеза Лазара. - М. М. Васић, *Жича и Лазарица-студије из српске уметности средњег века*, Београд 1928, 143, 144, сл. 122, 123, 124.

¹⁰⁸ М.В. Веселиновић, *Свети Роман*, Ниш 1939, 16; Д.Ј. Ристић, *нав. дело*, 25; И. Стевовић, *нав. дело*, 167/8.

¹⁰⁹ И. Снегаров, *История на охридската архиепископия*, 1, София 1995 (1924), 180/181. Ст. Новаковић, Охридска архиепископија у почетку XI века, Глас Српске краљевске академије LXXVI, други разред 46, Београд 1908, 36; Место Σφευτέρωμος К. Јиречек поистовећује се са Смедеревом – К. Јиречек, *Војна цеста од Београда до Цариграда и Балкански кланци*, Зборник Константина Јиречека I, Београд 1959, 126.

Сл. 24 Св. Роман код Ђуниса (фото. З. Радосављевић)

Fig. 24 St. Roman near Đunis, photo: Z. Radosavljević

осмишљавање Св. Романа први је указао Војислав Кораћ, који појаву триконхалних цркава у Охриду везује за, као и Војислав Ђурић, активност св. Климента и св. Наума са сарадницима, као и њихово ширење.¹¹⁰ И стварно, црква Св. Романа не разликује се од наведених цркава: на две сразмерне певничке конхе надовезује се нешто израженија апсида. Ту су и масивни пиластри предодређени да прихвате куполу која је можда само поново саграђена 1796. године.¹¹¹ Да је могла настати у средњевизантијском раздобљу како бележе Душан Ристић,¹¹² посредно открива запажање Михаила Ст. Ризнића и Косте Јов. Јовановића, који бележе да је најстарији

¹¹⁰ В. Ђурић, *нав. дело*, 234; В. Кораћ, *Réflexions tu sujet des sources Byzantines de l'architecture serbe*, EVFROSYNON (Зборник посвећен М. Хаџидакису), Атина 1991, 263; Исти, *О природи обнове и правцима развита архитектура у раном средњем веку у источним и западним областима Југославије*, 12; В. Кораћ, *Архитектура раног средњег века у Дукљи и Зети. Програм простора и порекло облика*, Између Византије и Запада, Београд 1987, 27.

¹¹¹ М.В. Веселиновић, *нав. дело*, 29, 33/4.

¹¹² Душан Ристић бележи да се њен постанак датује у X век – Д.Ј. Ристић, *нав. дело*, 25-39.

Сл. 25 Св. Јован код Горњег Матејевца (фото. М. Ракоција)

Fig. 25 St. John near Gornji Matejevac, photo M. Rakocija

источни део цркве зидан доста добро редовима тесаника и опеке,¹¹³ што упућује на византијски начин градње евидентиран и на цркви Св. Јована у Матејевцу.¹¹⁴ (сл.24)

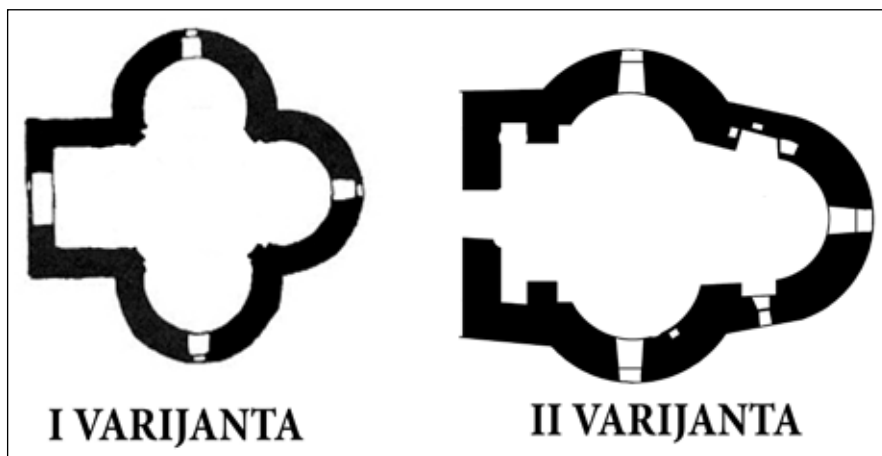
Овој групи црква са архаичним триконхосом које су у поствизантијско доба преобликоване, припада и Св. Јован у Горњем Матејевцу. Обједињују их полукружне певничке конхе, апсидална већа у облику елипсе, масивни пиласстри који су некад носили куполу. Примећено је да су зидане на византијски начин са редовима камена и опеке и све обнављане у потоњим временима. (сл.25)

Све ове цркве са обједињеним конхама око средишњег квадратног простора, имају или су могле имати куполу или слепу калоту изнад средишњег простора, па и црква Св. Јована у Горњем Матејевцу.

Посебност овог триконхалног облика определила нас је да га типски издвојимо и предложимо *типологију*. Типолошки приступ проучавању архитектуре може имати своје недостатке ако се превише инсистира на

¹¹³ М.Ст. Ризнић, *Старине у планини Мосињи и околини*, II, Старинар г. VIII, књ. 3, (Београд 1891), 73-77; К.Јов. Јовановић, *Старине цркве у Мојсињу*, Старинар, новог реда, год. II, 1907, (Београд 1908), 153/4. Без обзира што се Ризнићу замерају објављени нетачни цртежи, овај податак треба прихватити до детаљних конзерваторских радова на цркви.

¹¹⁴ М. Ракоција, *Манастир Св. Јована изнад села Горњи Матејевац код Ниша*, 119.

Сл 26. Варијанте архаичног триконхоса

Fig. 26 Variants of archaic triconchos

сагледавању онога што је заједничко а притом запостави издвајање и изучавање посебних одличја. Са друге стране, типски издвојене посебности умањују ризик да слични облици заведу и доведу до погрешних закључака.

Сви истраживачи који су се бавили детелинастом основом цркве слажу се да је он доста редак, неуобичајен, једноставан и најстарији. Ђурђе Бошковић овај тип триконхалне основе назива „детелинаста“,¹¹⁵ док је Нели Чанева-Дечевска види као најједноставније „спојене конхе“,¹¹⁶ Војислав Ђурић као „једноставан план“,¹¹⁷ за Цветана Грозданова то је „збијен триконхос“ око средишњег квадрата¹¹⁸. То показује неопходност и оправдава наше напоре да овај тип триконхалних цркава издвојимо у посебну групу са могућим двама варијантама. Његова градња у касној антици, настављена у раном хришћанству и рано прихватање у византијском градитељству, посебно у Јустинијановом добу,¹¹⁹ послужиће нам да овај „старински“ детелинасти облик триконхоса издвојимо и назовемо „архаичан тип“ наслеђен из касноантичке, старохришћанске и

¹¹⁵ А. Дероко, *Монументална и декоративна архитектура у средњовековној Србији*, Београд 1985, 38.

¹¹⁶ Н. Чанева-Дечевска, *Триконхалните цркве од IX - XIV в. по бугарските земи*, 10.

¹¹⁷ В. Ђурић, *нав. дело*, 234, напомена бр.19.

¹¹⁸ Ц. Грозданов, *нав. дело*, 44.

¹¹⁹ Ђ. Janković, *Late antique triconchal church of St. apostles Peter and Paul monastery near Trebinje*, Гласник Српског археолошког друштва 18, (Београд 2002), 117-120, фиг. 6. У V-VI веку су датоване цркве архаичног триконхоса са простора Далмације: Сутиван, Билице и Придрага и Босне и Херцеговине: у Циму поред Мостара и Залужје II код Бихаћа – Ђ. Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1972, 74/5, 122, сл. 61, 131.

рановизантијске архитектуре,¹²⁰ свесни тога да је његова зависност може бити занемарујућа од ретких рановизантијских триконхоса.¹²¹ Основне карактеристике архаичног типа триконхоса су:

- Нема травеја између олтарске апсиде и певница.
- Све три конхе су споља и изнутра полукружне и преливају се једна у другу без прелазних партија.
- Апсида увек захвата целу ширину наоса, понекад наглашена и издужена, било елипсастог или потковичастог облика.
- Извесна је постојаност куполе изнад квадратне основе.

Из оваквог архаичног типа триконхоса могу се издвојити две варијанте којима је горе наведено заједничко, а разликују се по величини и облику апсидалне конхе: (сл.26)

I Све три конхе једнаке или приближно једнаког облика и пречника.

II Певничке конхе истог облика и пречника док је апсидална већа и другачијег облика.

То је оно што „детелинасти“ триконхос издваја у посебу врсту сажетог триконхоса архаичног типа. У предложеној подели наша црква Св. Јована припада II варијанти, као и све оне обнављане у поствизантијском раздобљу.

Триконхална - тролисна основа варира кроз време. Као таква она се у научним круговима изучава од њене појаве на самом почетку хришћанске уметности. Среће се на различитим објектима од почетака хришћанског градитељства, од мартријума и крстионица до цркава, како у рановизантијском и средњовизантијском, тако и у поствизантијском периоду када су ове старе цркве обнављане. После тога цркве са основом у облику архаичног триконхоса се не граде. Тај стари византијски план са бочним апсидама прилагођаван је кроз многе типове у зависности од времена и места где се гради.¹²² Евидентно је да се објекти архаичног триконхалног плана чешће срећу у провинцији посебно на Балканском Полуострву.

Закључак

По организацији плана велика је сличност матејевачког триконхоса са црквом бр. 28 у Плиски из X-XI века и са оном у селу Баница, обе у Бугарској.¹²³ Доста заједничког налази се са порушеном охридском црквом на Горици, затим са црквом у Дривосту поред Скадра и Св.

¹²⁰ Ђ. Stričević, *Eglises triconques médiévales en Serbie et en Macédoine et la tradition de l'architecture paléobyzantine*, Actes du XIIe Congrès international d'études Byzantines I, Београд 1963, 224/240; В. Ђурић, *нав. дело*, 234.

¹²¹ В. Кораћ, *О природи обнове и правцима развоја архитектуре у раном средњем веку у источним и западним областима Југославије*, 13

¹²² G. Millet, *нав. дело*, 152.

¹²³ Н. Чанева-Дечевска, *Триконхалните църкви од IX - XIV в. по българските земи*, 8, 9, обр. 1.

Јованом у Затону,¹²⁴ као и са нешто млађом Св. Николе код Нина с краја XI века.¹²⁵ По типу основе, величини, па и унутрашњем склопу, матејевачкој цркви је блиска црква Богородичиног успења у Мртвици, која се оквирно датује у крај V или почетак VI века.¹²⁶ Највећа сличност основа, која се првенствено огледа у развијеној олтарској апсиди, поред мртвичке цркве, сагледава се код цркава: Св. Илија у Тетевену у Бугарској (XVII век) са њеним старијим триконхалним делом,¹²⁷ црква на Стачевој Горици,¹²⁸ црква манастира Брадаче (XIV-XV век)¹²⁹ и са Св. Романом код Ђуниса.

Да је архаичан матејевачки триконхос могао бити саграђен у средњевизантијском раздобљу откривају и историјске прилике. После поновног успостављања власти од стране Византинаца, нишка епархија је заузела значајно место у Охридској архиепископији.¹³⁰ Она је то остала и у XII веку. У Нишу 1163. године борави охридски архиепископ Јован у пратњи свог рођака и цара Манојла. Без његове подршке и сагласности, Стеван Немања неби могао да гради цркве.¹³¹ Залагање архиепископа Јована за Ниш препознали смо у несумљивом утицају на цара Манојла да врати руку св. Прокопија. Боравак архиепископа Јована у Нисосу, који је подржао Немањине гратитељске подухвате, свакако се морао одразити и на обнову старих византијских цркава и изградњу нових у граду Нисосу и његовом окружењу. Архаичан триконхални облик цркве Св. Јована указује на непосредан утицај охридског архитектонског наслеђа, чему је допринео боравак угледног интелектуалаца и духовника архиепископа Јована у Нисосу.¹³²

То је време јаког политичког и културног утицаја Византије у нишкој области,¹³³ када су се, без сумње, многе цркве саградиле и обновили, све са намером да се становништво подвргне утицају цркве а власт у нишкој области учврсти.¹³⁴ У то време када у Нишу и његовој околини с разлогом

¹²⁴ V. Jovanović, *Sv. Jovan, Zaton, Bjelo Polje*, Arheološki pregled 3, (Београд 1961), 129-132, T-XXIV/2; А. Дероко, *нав. дело*, 38, сл. 32.

¹²⁵ Г. Суботић, *нав. дело*, 14, 15; К. Миятев, *Архитектурата в средновековна България*, 191/2; В. Кораћ, *О природи обнове и правцима развитка архитектуре у раном средњем веку у источним и западним областима Југославије*, 12, 13, 27-28; В. Ђурић, *нав. дело*, 233-241.

¹²⁶ Б. Пешић, *нав. дело*, 106.

¹²⁷ Б. Игнатов, *нав. дело*, 4-15.

¹²⁸ М. Васић, *нав. дело*, 150-151, сл. 133, 134.

¹²⁹ С. Вукашиновић, *нав. дело*, 116-118.

¹³⁰ И. Снегаров, *История на охридската архиепископия*, 1, София 1995(1924), 180.

¹³¹ Ј. Калић, *Српска држава и Охридска архиепископија у XII веку*, Зборник радова Византолошког института XLIV, (Београд 2007), 204.

¹³² М. Ракоција, *Обнова Византије 1018. године и црквено градитељство у Нишу*, 42.

¹³³ С. Новаковић, *Српске области од X до XI века (пре владе Немањића)*, ГСУД XLVIII (Београд 1886), 116; В. Марковић, *нав. дело*, 47-48.

¹³⁴ С. Ћирковић, *Осамостаљење и успон дукљанске државе*, Историја српског народа I, Београд 1981, 180, 182; Ј. Калић-Мијушковић, *Ниш у средњем веку*, Историјски часопис XXXI, (Београд 1984), 87; М. Јанковић, *Епископије и митрополије*

треба очекивати већи број сакралних објеката,¹³⁵ крајме XI или, пре у XII веку, саграђена је црква Св. Јована у Горњем Матејевцу. Можда баш, као и црква Св. Романа у Ђунису, под непосредним утицајем Охрида, нашта упућује њен архаичан триконхални план основе. Добра је прилика боравак охридског архиепископа Јована (световно име Адријан Комнин), можда у време нишког епископа Константина проедроса (1150-1180).¹³⁶ Матејевачки архаичан триконхос могао је настати од стране неке монашке или мисионарске скупине, која се овде затекла захваљујући боравку и посредовању охридског архиепископа Јована. Присуство архиепископа Јована у Нисосу (Νίσος) ово размишљање чини историјски могуће, док је сличност цркава наметљиво велика. Из такве атмосфере настала је првобитна црква Св. Јована.¹³⁷

Поред средњовизантијског утицаја са југо-истока, треба имати на уму поштовање рановизантијске традиције, али и могуће рановизантијско порекло темеља цркве Св. Јована. Ипак, недостатак примера који би потврдили утицај локалне рановизантијске традиције оставља отворену могућност да је у питању сувремен и утицај средњовизантијске архитектуре. Због географске удаљености која условљава културне токове, првобитна црква Св. Јована могла би настати после охридских а пре оних са југозапада. Знате историјске околности ближе је датију XII столеће. На датовање на основу анализе архитектуре и знаних историјских прилика, надовезује се и начин зидања од камена и опеке прве градитељске фазе триконхоса.

На тај начин, на основу архитектонског плана основе цркава, је учињен напор да се овај архаичан тип триконхалних грађевина издвоји и да му се на основу сагледаних посебности ближе одреди место у историји византијске архитектуре Балкана. У потоњем црквеном градитељству Србије и Балкана, више се никада неће градити храмова са основом у облику архичног триконхоса. Ипак, уметничко и културно јединство балканског простора још једном је исказано и кроз архаичну основу триконхалних цркава која је полако утонула у заборав.

српске цркве у средњем веку, Београд 1985, 16.

¹³⁵ В. Марковић, *нав. дело*, 48-49.

¹³⁶ L. Maksimović, V. Popović, *Les sceaux byzantins de la region danubienne en Serbie*, SBS (Studies in Byzantine Sigillography), 3, 1993, 119/120, no. 5.

¹³⁷ М. Ракоција, *Саборна црква у Нишу*, Ниш 2019, 41-50.

Miša Rakocija

(Institute for Protection of Cultural Monuments Niš)
CHURCH OF ST. JOHN NEAR GORNJI MATEJEVAC
AND ITS ARCHAIC TRICONCHAL PLAN

To the Memory to the academician prof. Dr Slobodan Ćurčić

The aim of this article is to analyze peculiar triconchal shape of the church, without east bay, which we find as the most interesting one. In this article we tried to summarize genesis, development and its distribution in the Balkans. Late Antique, Early Byzantine, Middle Byzantine and Post Byzantine triconchal buildings were systematized. From the late antique models, through the clear influence of Byzantium in the early Byzantine period, the Middle Byzantine period was extended with the influence of Ohrid, with additional alert that local tradition should not be neglected.

In the territory of Serbia, local tradition is important for the acceptance of the archaic triconchal shape, which is different from the characteristic of Mount Athos patterns that had a decisive influence on the latter medieval Serbian, or Moravian Serbia. Considered groups and sub-groups of churches, in the absence of other data, should facilitate dating. The reason for this analysis is furthermore understanding of the architectural forms of the monastic church of Sv. John near Gornji Matejevac and establishing of its place in the history of the Byzantine architecture of the Balkans. This alleviates the frequent misgivings about the dating of the archaic triconchal basis, which the author of these lines struggled with. Thanks to this effort aimed at a general analysis of the basis of the Gornji Matejevac Church from which the proposed typology originated, opened the possibility of periodisation of the other objects with the same plan. In the later church building of Serbia and the Balkans, churches with the triconchal plan will never be built again. However, the artistic and cultural unity of the Balkan region was once again expressed through the archaic basis of the triconchal churches, which slowly sank into oblivion.